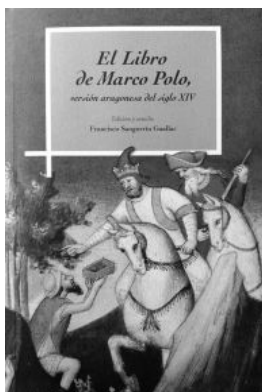

Notes bibliogràfiques

El libro de Marco Polo, versión aragonesa del siglo XIV: edición y estudio

ed. Francisco Sangorrín Guallar Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 2016, cxxxii + 276 pp.

Tal com es desprèn de la presentació de Rosa Ma Castañer Martín, l'interès per la figura de Juan Fernández de Heredia va ser l'estímul inicial d'aquest volum, que constitueix el resultat de la tesi doctoral de Francisco Sangorrín Guallar (en línia a <https://zagan.unizar.es/record/17210>). Així, l'estudi introductori s'inaugura amb la figura d'Heredia, del qual l'autor traça els aspectes biogràfics essencials i

l'obra cultural, que compara amb la d'Alfons X el Savi. Reporta també els noms d'alguns traductors i copistes (entre els quals Fernando de Medina, responsable del *Libro de Marco Polo*), enumera les obres produïdes, al·ludeix a la qualitat material dels còdexs i de les edicions precedents de Stuebe/Knust (*El libro de Marco Polo, aus dem Vermächtnis des Dr. H. Knust, nach der madrider Handschrift*, Leipzig: Seele, 1902) i Nitti (*Juan Fernández de Heredia's Aragonese Version of the Libro de Marco Polo*, Madison: The Hispanic Seminary of Medieval Studies, 1980).

Seguidament, Sangorrín afronta la difícil tasca d'oferir una *summa* de la multiplicitat d'aspectes relacionats amb l'obra del venecià. La caracterització tipològica entre viatges reals i viatges ficticis, i l'aclariment que «para la mayoría de los receptores medievales de los libros de viajes [...] no existía esta distinción» (xxix), permet d'il·lustrar el malentès que va condicionar la recepció del text de Polo, qüestionat a causa de la distància entre les observacions *de visu* i els estereotips de les *mirabilia*. Seguint Lerner (*Marco Polo y el descubrimiento del mundo*, Barcelona: Paidós, 2001), l'autor suggereix que és pos-

sible que Cristòfor Colom conegués la versió aragonesa de Marco Polo, de la qual Isabel la Catòlica posseïa un exemplar. La introducció no omet les notícies biogràfiques de Marco, així com tampoc les coordenades geogràfiques del seu viatge. L'autor explica la gènesi del títol *Milione*, evoca la pluralitat de noms que el text assumeix en la tradició («más de cien manuscritos», xl; C. Gadrat-Ouerfelli en compta 141 a *Lire Marco Polo au Moyen Age, Traduction, diffusion et réception du Devisement du Monde*, Turnhout: Brepols, 2015, 9 i 382–385), i assenyala les traduccions «en francés, franco-italiano, toscano y probablemente, en alemán» (xl: més que *probablement* perquè se'n coneixen dues a l'alemany, cf. Gadrat-Ouerfelli, 39 n. 15, 48–61). Sangorrín passa després a la gènesi del text, sobre la qual cal precisar que a la hipòtesi «romàntica» segons la qual «Marco Polo dictó el resultado de sus viajes a Rusticiano de Pisa» (xl) és preferible la possibilitat —més versemblant— que Rustichello (cf. L. F. Benedetto, «Non Rusticiano ma Rustichello», *Uomini e tempi*, 1953, 63–70) es basés en una mena de manual de mercaderia escrit per Polo.

La reconstrucció de la tradi-

ció manuscrita remet a Benedetto (*Il Milione*, Florència: Olshki, 1928), Ronchi (*Milione, Le divisament dou monde: Il Milione nelle redazioni toscana e franco-italiana*, intr. C. Segre, Milà: Mondadori, 1982), i Ménard (*Le devisement du monde*, Ginebra: Droz, 2001–09). L'autor dedica algunes línies a la versió franco-italiana (F) del ms. BnF, fr. 1116, sobre la qual caldria afegir unes quantes referències bibliogràfiques més (per exemple, la contribució més recent sobre el franco-italià a *Medioevo Romanzo* 39, 2015; l'edició de M. Eusebi *Il manoscritto della Bibliothéque nationale de France fr. 1116*, Roma–Pàdua: Antenore, 2010; l'estudi d'A. Andreose, «Marco Polo's Devisement dou monde and Franco-Italian tradition», *Francigena*, 1, 2015, 261–291). Finalment, també caldria comparar F amb el fragment f, que constitueix un altre testimoni —encara que parcial— de la llengua de l'original (cf. A. Andreose i C. Concina, «A monte di F e f. Il Devisement dou monde e la scripta dei manoscritti francesi di origine pisano-genovese», *Forme letterarie del Medioevo romanzo: testo, interpretazione e storia*, ed. A. Pioletti i S. Rapisarda, Soveria Mannelli: Rubbettino, 15–38). A continuació, Sangorrín evoca el debat sobre l'existència d'una segona versió d'autor, hipòtesi sostinguda per Ménard —però d'origen més antic—, a la qual contraposa l'opinió de Lerner, tot presentant exhaustivament les raons d'ambdues parts. Tanmateix l'argumentació hauria estat més rica i eficaç si hi hagués afegit altres veus (E. Burgio i M. Eusebi, «Per una nuova edizione del Milione», *I viaggi del Milione, Itinerari testuali, vettori di trasmissione e metamorfosi del «Devisement du monde» di Marco Polo e Rustichello da Pisa nella pluralità delle attestazioni*, ed. S. Conte, Roma: Tiellemedia, 2011, 17–48; Burgio, «Il Devisement du Monde e la storia della tradizione poliana. (In margine a un'edizi-

one recente)», *Medioevo Romanzo*, 37, 2013, 63–87).

En general, la panoràmica és remarcable per l'esforç considerable d'exhaustivitat i l'enfocament clar i didàctic de Sangorrín en facilita la lectura. Tot i això, en sobrevolar d'una manera necessàriament sintètica la complexa gamma de qüestions rellevants, dóna per bones algunes imprecisions i, potser conscientment, algunes simplificacions. Per a la redacció francesa, per exemple, la sigla FG s'ha de corregir en Fr (cf. Burgio, *Il Devisement du Monde e la storia della tradizione poliana*, cit.) mentre que el nombre exacte de testimonis és de 17 (Ménard, *Marco Polo: Le devisement du monde*, cit., 50–70). Pel que fa a la sigla Z, que Sangorrín identifica amb «el ms. Z» de la Biblioteca Capítular de Toledo (XLVIII), aquesta no designa només un còdex, sinó una fase més conservadora de la tradició, transmesa també per testimonis parcials i indirectes, *in primis* l'*editio variorum* de Ramusio, pilar fonamental per la reconstrucció textual del *Devisement* (en línia des del 2015: cf. S. Simion, E. Burgio, Giovanni Battista Ramusio, *Dei viaggi di messer Marco Polo veneziano*, coord. E. Burgio, M. Buzzoni i A. Ghersetti, Venècia: Ca' Foscari, V, <http://edizionicafoscari.unive.it/it/edizioni/libri/978-88-6969-00-06/giovanni-battista-ramusio/>).

La tercera secció de la introducció tracta la versió aragonesa en la tradició manuscrita poliana. El text aragonès del ms. Madrid, El Escorial Z.1.2 (del qual Sangorrín en fa l'edició i anomena A) es posa en relació amb el text català del ms. Florència, Ricc. 2048 (C, ed. A. M. Gallina, *Viatges de Marco Polo*, Barcelona: Barcino, 1958) i amb el francès BAV, Ott. lat. 2207 (F, inèdit). Tal com reconstrueix Sangorrín, tots tres són part d'una única versió catalana designada amb la sigla K per Benedetto i inserida en el grup A de la tradició. L'STEMMA PRO-

LITERATURES ROMÀNIQUES

Adrian Armstrong i Sarah Kay, *Une Muse savante? Poésie et savoir, du «Roman de la Rose» jusqu'aux grands rhétoriciens*, Paris: Classiques Garnier («Recherches littéraires médiévales», 16), 2014, 327 pp.

Aspetti del meraviglioso nelle letterature medievali. Aspects du merveilleux dans les littératures médiévales. Medioevo latino, romanzo, germanico e celtico, ed. F. E. Consolino, F. Marzella, L. Spetia, Turnhout: Brepols («Culture et société médiévales», 29), 2016, 456 pp.

Mercedes Brea, *La expresión de las emociones en la lírica románica medieval*, Alessandria: Edizioni dell'Orso («Medioevo Ispanico», 6), 2015, 408 pp.

Pierre de la Cépède, *Paris et Vienne*, ed. Marie-Claude de Crécy i Rosalind Brown-Grant, Paris: Classiques Garnier («Textes littéraires du Moyen Âge», 38), 2015, 494 pp.

La construcció d'identitats imaginades. Literatura medieval i ideologia, ed. Julián Acebrón, Isabel Grifoll, Flocel Sabaté, Lleida: Pagès («Verum et Pulchrum Medium Aevum», 10), 2016, 320 pp.

Les Écoles de pensée du XIIe siècle et la littérature romane (oc et oil), Études recueillies par Valérie Fasseur i Jean-René Valette, Turnhout: Brepols («Bibliothèque d'histoire culturelle du Moyen Âge», 17), 2016, 372 pp.

La literatura medieval hispànica en la impremta (1475–1600), ed. María Jesús Lacarra i Nuria Aranda García, València: Publicacions de la Universitat de València («Parnaseo», 28), 2016, 272 pp.

Dietmar Rieger, «Esclarzir paraul'escura». *Regards sur la diversité des lettres médiévales*. Paris: Classiques Garnier («Recherches littéraires médiévales», 22), 2016, 431 pp.

posat per Gallina, que identifica un arquetip català perdut (*Kx*), és corregit per Sangorrín amb la inclusió —entre *Kx* i els testimonis— de *codices interpositi* (LIII), hipòtesi del tot compartible i que confirma la intuïció de Benedetto («Per ognuna di queste tre versioni la copia a noi giunta presuppone delle copie anteriori», cf. Benedetto, *Il Milione*, cit., cciv). Finalment, Sangorrín il·lustra la hipòtesi reconstructiva de M. L. Meneghetti («Sulla ricezione di Marco Polo fra Catalogna e Aragona», *La traduzione della letteratura italiana in Spagna (1300–1939)*, ed. M. de las Nieves Muñoz Muñoz, Barcelona-Florència: Cesati, 2007, 37–46; també defensa aquesta tesi a «Marco Polo ad Avignone», *I viaggi del Milione. Itinerari testuali...*, ed. S. Conte, cit., 77–88) deixant oberta la possibilitat —recolzada per l'estudiosa— que *Kx* hagués estat escrit en occità a l'entorn papal d'Avinyó. No és aquest el lloc per a discutir aquesta hipòtesi, però cal esmentar que l'aparent occitanisme *chevaies* en el vaticà *F* (f. 3v) és en realitat el resultat d'una mala interpretació que remunta a l'aparat de Gallina (la lliçó correcta és *chevaliers*).

Sobre el contingut dels tres testimonis, Sangorrín afirma d'entrada que «ofrecen un texto sustancialmente idéntico» (L), després que *F* «parece que tiene un contenido muy próximo a la versión aragonesa» (LIII) i, finalment, que «*C* y *F* presentan mayores coincidencias entre sí que ambos con respecto a *A*» (LVI). Semblen afirmacions contradictòries, encara que per separat puguin estar motivades. D'una banda, és cert que el manuscrit català és el millor de tots tres; de l'altra, l'aragonès manifesta una reelaboració formal vistosa a nivell estructural, de contingut i sintàctic, que sovint genera variants singulars respecte als altres dos. El cas és que l'atenció «monogràfica» al testimoni aragonès i la manca d'una

comparació completa i exhaustiva entre les tres redaccions perjudica les intuïcions de Sangorrín i exclou la possibilitat de definir netament les relacions recíproques entre els tres testimonis i de traçar un *stemma* més precís de la versió *K*.

El capítol 4 està íntegrament dedicat a l'anàlisi material del còdex de l'Escorial, Z. I. 2, amb una atenció especial als aspectes paleogràfics, minuciosament descrits amb l'ajut d'imatges. Sangorrín assenyala correctament l'alta ocurrencia de la conjunció *et* i considera que, en certs casos, pot ser interpretada com una pausa sintàctica, tot suggerint que «un estudio detallado de este fenómeno podría llevar incluso a suprimir del texto muchas de las formas *et*» (LXXVI). La hipòtesi —que requeria potser algun aclariment addicional (també bibliogràfic)— és interessant, tot i que podria entrar en conflicte amb la necessitat de tenir en compte els *et* presents a *C* i *F*.

La detallada anàlisi lingüística (cap. 5) enriqueix la de T. Buesa Olivier i R. M. Castañer Martín («Algunas peculiaridades lingüísticas en la versión aragonesa del *Libro de Marco Polo*», *Juan Hernandez de Heredia y su época*, ed. A. Egido i J. M. Enguita, Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1996, 171–198), que pren com a punt de partida. Sangorrín dedica un paràgraf al lèxic, subratllant la dificultat de pronunciar-se entre allò que són catalanismes, allò que és comú tant al català com a l'aragonès, i allò que pot ser genèricament gal·loromànic —cosa que no exclouria la pista occitana. Al final d'aquesta secció, l'autor torna sobre la genealogia de *F*, *C* i *A*, i indica que hi ha «serias dudas de que la fuente de los tres manuscritos sea un único e idéntico texto» (xcvi). El dubte, tanmateix, no sembla referir-se a l'existència de l'arquetip *Kx* —provada per errors que Sangorrín consigna a l'aparat, per exemple, 5

n. 11—, sinó a la derivació directa dels textos, reprenent la idea de l'existència de testimoni intermedis. Per «comprobar si es posible sostener que ambos traductores [el català i l'aragonès] tienen a la vista el mismo texto» (xcvii), Sangorrín escull 80 mots de *C* i *A*: sobre la base de la «frecuencia con la que los traductores aragonés y catalán recurren a palabras muy dispares, con distinta etimología» (c) sosté els seus dubtes sobre «la hipotética fuente común de la que derivan los tres manuscritos de la familia *K*» (c). Apreciable en la seva riquesa, el recompte lèxic palesa la competència i l'interès lingüístic de Sangorrín. Pel que fa a la validesa del mètode de comparació lèxica, cal assenyalar, però, que la relació de *C* respecte a l'arquetip és diferent que la de *A* —i *F*, tot i que no es té en consideració—: admesa la fisonomia lingüística catalana de *Kx*, de fet, podem afirmar que *C* és un testimoni directe mentre que *A* i *F* són testimonis indirectes, de manera que només per a aquests darrers té sentit parlar de traducció. L'existència de testimonis intermedis entre la còpia i l'arquetip és una hipòtesi convincent, però potser més fàcilment demostrable mitjançant l'estudi de l'estructura «estratificada» de determinats errors —alguns ja detectats per Benedetto— l'etiologia dels quals ens obliga a postular passatges successius de còpia i/o traducció.

La introducció acaba amb una taula de les concordances que acosten *C*, *F* i *A* amb quatre altres versions de l'obra de Marco Polo: (1) la versió franco-italiana *F*, que Sangorrín anomena *M* i pren de l'edició de Ronchi; (2) la versió francesa *Fr* editada per Ménard, que Sangorrín anomena *B*; (3) la versió toscana *TA*, editada per Bertolucci Pizzorusso (*Marco Polo, Milione. Versione toscana del Trecento*, Milà: Adelphi, 1975); i (4) la versió vènetica *VA*, extreta de l'edició

de Valentinetti Mendi (*Libro del famoso Marco Polo*, Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 2008). Els criteris d'edició són els establerts pel *Corpus Hispánico y Americano en la Red* (<http://www.corpuscharta.es>), amb tendència a fer el text comprensible i proper a la grafia moderna. En aquest sentit, algunes tries significatives són les següents: l'eliminació de *h*- inicial no etimològica (*husança* > *usança*), tret específic de l'aragonès; la substitució de *ch*- per *c*- davant de *a, o, u* (*chamell* > *camell*); les grafies *qu* > *cu* (*quando* < *quando*, *daqua* < *d'acá*), *np/nb* > *mp/lmb*, *gualguo* > *galgo* (*liguadas* > *ligadas*), *ss* > *s* en posició inicial i postconsonàntica (*ssaber* > *saber*, *diuerssos* > *diversos*). Tanca la introducció una bibliografia única, molt precisa en relació amb els estudis sobre l'aragonès i sobre el corpus d'Heredia, menys sobre les publicacions més recents, especialment d'àmbit italià.

L'edició conté un ric aparat dispost en un sol nivell, que acompanya la lectura amb informacions heterogènies. En primer lloc, hi ha nombroses notes filològiques sobre fragments de difícil comprensió. En aquests casos, *A* és comparat amb les versions emprades en la taula de les concordances. La comparació, tanmateix, no és sistemàtica i, de vegades, la poca consideració del testimoni *F* de la versió catalana —de la qual Sangorrín pren només els fragments citats a l'ed. Gallina— produeix una visió parcial que compromet la interpretació. A la p. 3, per exemple, s'escapa el sentit de la comparació entre el preàmbul del text català *C* i el de la versió franco-italiana (*M*): la comparació amb el testimoni vaticà *F* hauria mostrat fàcilment que es tracta d'un incipit que —encara que hagi estat omès a *A*— remunta probablement a l'arquetip de la família *K*. En altres casos la comparació no sistemàtica amb *C* i *F* dificulta la comprensió d'alguns

errors de l'aragonès. A la p. 11 (n. 46), per exemple, Sangorrín corregeix cinc mots del manuscrit canviant la concordança del masculí al femení. Tanmateix el passatge en qüestió està escrit en masculí també en els altres dos testimonis de *K*, perquè *C* té un antecedent masculí que *F* i *A* han perdut. El mateix succeeix a la p. 19, on Sangorrín corregeix la lliçó que *quellos tartres* per *que aquellos Tartres*; l'editor té justament en compte la tria de l'ed. Stuebe/Knust, que esmena en *que los Tartres*, afirmant que «las dos soluciones son apropiadas». No obstant això, n'hi ha prou comparant-ho amb *C* (*los Tartres*, f. 5v) i *F* (*les Tartres* 2r) per veure que la presència del demostratiu no està justificada.

En segon lloc, l'aparat inclou nombroses notes de tipus historico-cultural i geogràfic. Entre les primeres, derivades essencialment de Carrera Díaz (*Libro de la maravillas del mundo*, Madrid: Cátedra, 2008), Ménard i Valentinetti (ed. cit.), és interessant la n. 327 (58) sobre la descripció de la moneda mongola encunyada «de la grandeza de un florín», moneda que —reporta Sangorrín— va ser introduïda per Pere el Cerimoniós a partir del 1346. L'observació, tanmateix, adquireix plena rellevància només si es compara amb la versió franco-italiana *F* (aquí *M*), que no parla de florins, sinó de *tornesel*: «[...] il en fait une petite que vaut une meule de *tornesel* petit» (*F* XCV, 3; ed. Eusebi). La lliçó *florín*, comuna a tots els testimonis de *K*, representa, per tant, un cas d'adaptació cultural significativament vinculat a la Catalunya de la primera meitat del segle XIV.

En tercer lloc, hi ha notes de tipus estilístic —comentaris sobre els girs característics de l'estil de Marco Polo, sobre l'oscil·lació entre la primera i la tercera persona, etc.— i, sobretot, útils i documentades notes lèxiques: Sangorrín

comenta termes típicament aragonesos, termes en desús o connotacions en el sentit geogràfic (catalanismes) i en dona sempre l'etimologia. Finalment, l'aparat registra i justifica les intervencions sobre el text, sempre exhaustivament reportades, fins i tot en casos en què constitueixen l'aplicació regular dels criteris editorials exposats (ex. p. 44 n. 242: *ionradas* > *jornadas*). Les correccions del text també es ressenten de vegades de la manca d'una visió global i sistemàtica dels tres testimonis. En ocasions, davant d'un error de *A* respecte de *C* i *F*, Sangorrín decideix corregir (per exemple, p. 38 n. 193: *maneras de gentes* > *maneras de guas*). D'altres, en canvi, la comparació només amb *C* no permet el mateix grau de certesa, i la lliçó errònia es manté tot i que la intervenció seria mínima. A la p. 39, per exemple, la n. 197 defineix el terme *fuertes* de *A* com a «possible error», tot i que *C* llegeix *fos*; hauria bastat la comparació amb *F*, que coincideix amb *C* i llegeix *fontaines* (f. 5v), per eliminar l'adjectiu *possible* i esmenar-lo en *fuentes*. Altres vegades, la comparació amb *C* i *F* pot sostreure una esmena de l'arbitrari *ingenii* i confirmar-la *ope codicum*, com a la p. 43 (n. 236), on la intuïció correcta de Sangorrín d'afegir a *A* el terme *caballeros* es confirma amb la comparació amb *F*, que llegeix *chevaliers* (f. 6v).

La particular cura pels aspectes lingüístics i lèxics torna a ser evident en els 566 vocables del glosari final i en l'índex de topònims i antropònims, que reprenen, en alguns casos, la informació ja registrada a l'aparat, proporcionant còmodes referències al text.

Gràcies al volum de Sangorrín, el corpus d'Heredia queda enriquit per una altra important tessella, finalment editada i oferta a la comunitat científica, però també a un públic més ampli. La redacció aragonesa del còdex de l'Escorial,

però, és només un testimoni d'una branca de la tradició de Marco Polo que compta amb dos altres descendents: és evident, doncs, que la manca d'una comparació sistemàtica entre els tres testimonis compromet de vegades la interpretació del text i la seva correcció. Al marge d'aquesta observació, l'exhaustiva col·lecció de notes lèxiques i l'atenció pels aspectes lingüístics constitueixen una aportació molt valuosa tant per a la definició del color lingüístic del corpus d'Heredia, com —més en general— per a la descripció de l'aragonès medieval. Cal destacar també l'estil llegidor i accessible de la introducció i els materials complementaris, com ara el mapa al final del volum, que responen a la voluntat, expressada pel mateix autor, de posar-se en contacte també amb «un lector ampli, no necessàriament dotado de una sòlida formació filològica» (188).

IRENE REGINATO

Clàssics i moderns en la cultura literària catalana del Renaixement

ed. Alejandro Coroleu
Lleida: Punctum, 2015, 163 p.

El 28 de maig de 2014 es va celebrar a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona una jornada amb el mateix títol de les actes que en recullen les aportacions i es presenten a continuació. El fil conductor dels vuit estudis que

s'hi apleguen és l'anàlisi de la recepció de tres models clàssics en la cultura catalana des de la segona meitat del segle xv fins al començament del xvii: el grecollatí, l'italià i el català. La major part dels treballs estan orientats a l'inventari de la transmissió manuscrita i impresa d'un clàssic, a les conclusions que se'n desprenen sobre les diferents lectures dels textos i/o al diàleg que s'estableix amb el clàssic en algunes obres de creació. Pel que fa a la temàtica, el volum és una interessant contribució a l'anàlisi de la recepció dels clàssics grecollatins i italians a Catalunya, que ja compta amb una extensa bibliografia, i aporta materials per a un camp d'estudi menys treballat, amb excepcions: la recepció de la literatura catalana medieval durant l'Edat Moderna i, en conseqüència, la formació i evolució d'un cànon d'escriptors clàssics. Encara, els articles manifesten el caràcter híbrid de la tradició clàssica, en què les fonts medievals es combinen sovint sense solució de continuïtat amb textos recuperats, les unes i els altres àmpliament difosos a través de la impremta, local o estrangera.

Un primer bloc de treballs gira al voltant de la transmissió de la literatura grecollatina. Barry Taylor («The Reception of Cicero's *Pro Archia* in the Iberian Peninsula to 1700») parteix d'un context ibèric per resseguir la fortuna d'una obra important en l'imaginari de l'humanisme: el discurs de Ciceró en defensa del poeta Àrquies. Es presenten els testimonis d'una tradició manuscrita escassa i les edicions cincinentistes, que ens situen en un context d'ús universitari. Resulta més complex determinar per quines vies penetren en les literatures catalana i castellana tardomedievals certs temes i anècdotes del discurs que van obtenir una àmplia difusió, com ara la idea del poeta com a dispensador de fama.

La recepció catalana de Salusti ha merescut des de fa temps l'atenció dels investigadors. Avelina Carrera de la Red («Intercomunicación cultural y de pensamiento en el proceso de recepción textual de Salustio en Cataluña durante el siglo xv») reprèn la qüestió des d'un enfocament ampli: resumeix les dades sobre testimonis manuscrits, traduccions i primeres edicions; i reconsidera les lectures ideològiques a què Salusti dona peu en el convuls context polític de la segona meitat del segle xv, que poden ser clau per explicar l'èxit de l'autor entre les elits que en promocionen les edicions incunables de València i Barcelona, situades en l'òrbita de la impremta italiana i del món universitari francès, respectivament.

Amb el cas menys conegut de Diògenes Laerci, analitzat per Montserrat Ferrer Santanach («Diògenes Laerci a la Corona d'Aragó»), es constata la doble línia de la transmissió de bona part dels autors grecollatins en la cultura tardomedieval: la recuperació directa del clàssic, sobretot des de la versió llatina de 1433, i la tradició de les col·leccions medievals de vides de filòsofs, especialment la que durant molt de temps es va atribuir a Walter Burley. L'estudi de Ferrer se centra en el Diògenes Laerci traduït al català a Nàpols el 1499 per un desconegut Bonanat Surer o Sever, que, de fet, és una versió d'una refosa italiana del Pseudo-Walter Burley, al seu torn amplificada amb el Laerci llatí i altres fonts. Del text català, només se'n conserva un testimoni manuscrit de pocs anys després, copiat per un català potser a Itàlia, on trobem el volum ben aviat; el mateix copista hi afegeix una profecia política sobre Ferran el Catòlic que pot il·luminar el context de la traducció i/o la seva primera recepció.

Amb Raimon Sebastian Torres («Notes sobre la presència dels

autors agronòmics llatins a la fi del segle xv i inicis del xvi a la Corona d'Aragó») entrem en un territori de la transmissió dels clàssics amb característiques pròpies: la literatura tècnica. L'autor ofereix una síntesi de la recepció manuscrita i impresa medieval i moderna dels textos sobre agricultura en català i en llatí. A l'entronització medieval de Palladi com a clàssic del gènere, i a l'ús i abús de la seva autoritat al·legada al davant de textos que de vegades no tenen res a veure amb la seva obra, se suma a finals del xv la recuperació d'altres escriptors agronòmics llatins, difosos especialment a través de la impremta en col·leccions de *scriptores rei rusticae*. Aquestes línies confluiran en la renovació del gènere a través d'obres com el difós *Llibre de secrets d'agricultura* de Miquel Agustí (1617).

Marta Marfany Simó («La traducció catalana del *Commento* de Cristoforo Landino a Dante») obre la secció del volum dedicada a la recepció dels clàssics italians del *Trecento* amb una anàlisi de la traducció catalana del comentari de l'humanista Cristoforo Landino a la *Divina comèdia*. La versió s'ha conservat en un manuscrit únic, copiat per dues mans a cavall dels segles xv i xvi, que conté la part corresponent al *Purgatori*. Es tracta d'una traducció molt literal, que revela un bon coneixement de l'italià i certa familiaritat amb la primera edició del difós comentari de Landino (1481). A partir d'aquí, l'autora recupera una hipòtesi segons la qual el manuscrit podria haver estat utilitzat com a original d'impremta per a un projecte editorial que no va arribar a bon port.

A diferència dels treballs anteriors, Simone Ventura («Boccaccio en la cultura literària catalana del segle xv: lectures de la *novella* de Ghismonda i Tancredi (Dec. IV,1)») parteix de l'anàlisi literària per estudiar la lectura que l'anònim autor del *Curial e Güelfa* va fer d'un cèlebre epi-

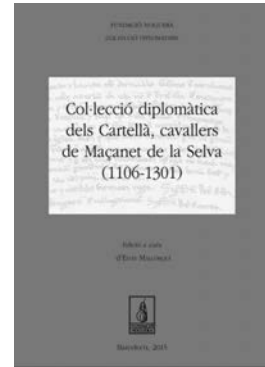
sodi del *Decameró*, un relat amorós amb el debat sobre l'origen de la noblesa com a rerefons, en el diàleg entre Laquesis i la seva mare (*Curial*, II, 31 de l'ed. Badia & Torró). L'anònim hi posà en pràctica tècniques dels traductors medievals i va adaptar la font italiana a les seves pròpies necessitats narratives i argumentals.

Els dos últims articles apropen el lector a la recepció moderna de la literatura catalana medieval. El treball de Daniel Genís i Mas («La recepció de la *Crònica* de Bernat Desclot a l'Edat Moderna») proporciona un exemple de les limitacions de la periodització literària a l'ús quan ens movem en el terreny de la historiografia. La recepció medieval i moderna de la crònica de Desclot està condicionada per les circumstàncies històriques i polítiques coetànies a la confecció de còpies manuscrites —de vegades integrades en compilacions on el nom de l'autor desapareix— i la publicació parcial o completa de la refosa castellana de Rafael Cervera, sovint relacionades amb ambients antifrancesos, sense oblidar el clima d'exaltació imperial del qual el regnat de Pere el Gran hauria estat vist com a precedent.

Albert Lloret («Fortuna de los prólogos al cancionero de Ausiàs March») tanca el volum amb una aportació als treballs sobre la recepció de la poesia ausiasmarquina en la literatura castellana del Segle d'Or. En aquest cas es parteix dels poemes I («Així com cell qui en lo somni es delita») i, sobretot, del XXXIX («Qui no és trist de mos dictats no cur»), als quals la tradició manuscrita i impresa va assignar des de ben aviat una funció proemial en les diferents propostes d'ordenació de l'obra de March, a fi d'analitzar la presència, reescriptura i/o substitució de motius procedents d'aquests textos en poemes castellans que tenen la mateixa funció en els cançoners dels seus autors.

MARIA TOLDRÀ

Col·lecció diplomàtica dels Cartellà, cavallers de Maçanet de la Selva (1106–1301)

ed. Elvis Mallorquí Garcia
Barcelona: Fundació Noguera
 («Col·lecció Diplomataris»,
 67), 2015, 431 pp.

Malgrat que pugui semblar el contrari, avui dia encara s'està molt lluny de disposar d'un coneixement profund de l'alta noblesa catalana de l'Edat Mitjana, és a dir, la formada pels comtes, com ara els d'Urgell o els d'Empúries, els vescomtes i altres nobles de rang elevat, com els cognomenats de Cardona, Cabrera o Montcada, altrament anomenats «barons». Tot i així, aquests darrers han estat objecte d'una monografia específica, titulada *Els Barons de Catalunya*, escrita per Santiago Sobrequès i publicada per primera vegada l'any 1957 —el volum ha estat reeditat per darrer cop el 2011. A més, la documentació conservada sobre la història de les famílies que conformaven l'elit nobiliària del país sol ser la més nombrosa i detallada del seu grup social. Per contra, no es pot dir el mateix dels estrats mitjà i inferior de la noblesa medieval catalana. La manca d'una monografia dedicada a aquestes classes sembla compensada per la gran quantitat d'estudis que tracten dels anomenats «nobles sense grau» —és a dir, els que no ostenten els rangs de duc, comte, vescomte, etc. Fins

i tot, el mateix Sobrequés els dedicà alguns treballs, entre els quals sobresurt «La petita noblesa catalana i l'interregne de 1410-1412» (*Estudis d'Història Medieval*, 3, 1970, 94-104), centrat en la temptativa de crear un braç a Corts separat del braç dels «barons». No obstant això, en línies generals es pot dir que, si l'estat de la recerca a l'entorn de l'alta noblesa catalana medieval no és precisament l'òptim, el de la relativa als sectors inferiors d'aquesta classe social encara ho és menys.

Per això, l'última i més recent col·lecció documental editada per Elvis Mallorquí, i publicada per la Fundació Noguera, constitueix una contribució de primer nivell a un camp d'estudis d'allò més necessitat de llum. Tot i que és ben sabut que la recerca sobre la noblesa medieval no és precisament el terreny que Mallorquí ha trepitjat amb més freqüència, tampoc no és la primera vegada que s'endinsa en el complex sotabosc dels rangs inferiors de la noblesa catalana. De fet, és el mateix autor qui reconeix que l'explotació de la seva línia de recerca sobre els bisbes de Girona i els drets episcopals infeudats al segle XIV l'ha conduït a poder il·luminar petites fraccions d'aquell sotabosc i, de retruc, a plantejar-se unes preguntes que ja donen una idea de la magnitud del problema. Per exemple: «Quantes nissagues de cavallers més existien al bisbat de Girona als volts del 1300?» (7).

En aquesta ocasió, Mallorquí ens proposa acostar-nos al passat dels Cartellà de Maçanet de la Selva, una branca de la família dels cavallers de Cartellà (Sant Gregori de Llémèna, al Gironès), que, en realitat, era la secundària. Emparentats ben aviat amb els seus homòlegs de Maçanet, els Cartellà de la línia secundogènita s'establiren en aquesta localitat selvatana, on l'existència de la seva pròpia torre, l'anomenada «torre de Cartellà»,

constituïa una evidència ineludible del seu poder local sobre terres, homes, béns i rendes de Maçanet, Vidreres, Martorell de la Selva, Tordera i Fogars de la Selva (48). Més endavant, entroncarien amb el llinatge dels senyors del castell de Dosrius (Maresme) per la via del matrimoni celebrat l'any 1214 entre Bernat de Cartellà i l'hereva del castell, Saura (66). Tant ells com els seus descendents esdevindrien actors d'una certa rellevància en els àmbits social, polític i econòmic de la zona, però també respondrien a la crida reial per a la defensa de Catalunya enfront dels croats francesos entrada la dècada de 1280, com feren els seus fills Bernat i Galceran, hereus respectius de les possessions de Cartellà i de Dosrius. Aquests Cartellà, a més, es van erigir en fundadors i en grans patrons d'uns monestirs modestos, però que jugaren un paper clau en la vida espiritual i econòmica de les àrees rurals de la regió, com són el cistercenc femení de Santa Maria de Valldemaria (a cavall entre Maçanet de la Selva i Tordera) o el de canonges agustinians de Santa Maria de Roca Rossa (Tordera).

Per tal de poder dur a terme un estudi que, en el fons, resulta ser tant o, fins i tot, més important que el corpus documental, i per reunir i editar alhora el contingut d'aquest darrer, l'autor ha analitzat un conjunt de més d'un centenar de pergamins datats entre el 1106 i el 1301. La majoria es conserven als fons de l'Arxiu Històric de la Biblioteca de Catalunya, però també n'hi ha que provenen d'altres fons documentals, en especial de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i de l'Arxiu Històric d'Hostalric, procedents aquests últims de la secció Cabrera i Bas de l'Arxiu Ducal de Medinaceli. Mallorquí ja va apuntar les possibilitats que podia oferir aquest corpus en la seva comunicació titulada «Els Senyors del Castell de Dosrius, segles XI-XX. Aproximació

al seu fons documental», presenta-da l'11 d'abril de 2015 en el marc de la IX Trobada d'Entitats de Recerca Local i Comarcal del Maresme, i el contingut de la qual està actualment disponible a les actes de la trobada (Canet de Mar: Centre d'Estudis Canetencs, 2016, 51-65).

La selecció de documents, cent noranta en total, és del tot pertinent per la seva capacitat d'il·lustrar el poder i la rellevància que els Cartellà de Maçanet van assolir dins del seu marc territorial durant els segles XII-XIII. N'hi ha d'especialment significatius per a la història de la nissaga, com ara el docu-

DRET, MEDICINA, FILOSOFIA, MÀGIA I PROFECIES

Arnau de Villanova, *Opera Medica Omnia* vol. XIV. *Rústica. Expositio super aphorismo Hippocratis «In morbis minus»*, ed. Michael R. McVaugh i estudi de Michael R. McVaugh i Fernando Salmón, Barcelona: Fundació Noguera—Universitat de Barcelona, 2014.

Écrivains juristes et juristes écrivains du Moyen Âge au siècle des Lumières, ed. Bruno Méniel, Paris: Classiques Garnier («Esprit des Lois, Esprit des Lettres», 8), 2016, 1335 pp.

La magia au Moyen Âge/La magia nel Medioevo, Firenze: SISMEL—Edizioni del Galluzzo («Medi@evi. Digital medieval folders», 12), 2016.

The Mirror in Medieval and Early Modern Culture. Specular Reflections, ed. N. M. Frelick, Turnhout: Brepols («Cursor Mundi», 25), 2016, xi + 296 pp.

Lluís Nicolau d'Olwer, *Pere Abelard. Un humanista del segle XII*, ed. Josep Batalla, Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum, 2016, 473 pp.

Joan Requesens, *El poder i la profecia: de la teoria a la pràctica borgiana*, pòrtic d'Eulàlia Duran i Maria Toldrà, València: Edicions Tres i Quatre—IIEB («Biblioteca Borja», 6), 2016, 522 pp.

ment de la donació que Berenguer de Maçanet féu l'1 d'agost de 1146 d'uns terrenys per a la fundació del monestir de Valldemaria (doc. 12, 101–103); la donació en herència que Ermessenda de Cartellà féu de la torre familiar de Maçanet a favor del seu fill Bernat, el 19 de desembre de 1213 (doc. 68, 176–180); la donació en concepte d'aixovar del castell de Dosrius per part de la seva hereva Saura el 19 de juliol de 1214, a favor del seu espòs Bernat de Cartellà, que certificava així el compliment del seu compromís matrimonial (doc. 70, 182–183); o la definició, el 28 de maig de 1227, de tot allò sostret a Bernat de Cartellà durant el període en què estigué empresonat, juntament amb les compensacions que li oferiren Pere Ramon de Vilademany i el seu fill Arnau —una forma de reparació garantida per la presència del comte Hug IV d'Empúries—, i que són evidències ben clares de l'existència d'uns conflictes entre cavallers no sempre ben documentats (doc. 81, 199–202). Sobresurten també les crides de Pere el Gran a l'ajuda militar contra els invasors francesos, emeses el 22 d'abril de 1285 (doc. 168, 328–330). Per altra banda, a mesura que avança el segle XIII abunden els documents en què certs individus es declaren homes propis dels Cartellà de Maçanet, cosa que, d'entrada, podria suggerir un reforçament progressiu del seu poder i un augment de l'activitat a les explotacions de les terres que estaven sota la seva senyoria. Finalment, entre els documents reunits per Mallorca en aquesta ocasió, n'hi ha que, si no aporten noves dades relatives tant als vescomtes de Cabrera com als seus parents més pròxims, almenys sí permeten refrescar-ne d'altres. És el cas de la seva reedició del testament del vescomte Guerau VI, de l'any 1278 (doc. 153, 302–307), publicat originalment per Brígida Nonó a *Mil anys d'història escrita*:

Maçanet de la Selva (Maçanet de la Selva: Taller d'Història de Maçanet de la Selva, 2001, 63–65).

Val a dir, però, que l'estudi introductor i es basa en part en «La casa de Cartellà» de Josep M. d'Alòs i de Dou, que es publicà en format llibre amb el títol de *La casa de Cartellà. Su historia y genealogia* (Madrid: Sucesores de Rivadeneyra, 1918). Aquesta obra és producte d'un treball erudit dut a terme a l'arxiu particular dels barons de l'Albi (Montsonís, Nogueira), successors dels Cartellà, i en què es tingueren en compte dades procedents de manuscrits de contingut genealògic relatiu a les branques principal i secundària dels Cartellà. Això significa que d'Alòs va fonamentar parcialment el seu estudi en genealogies elaborades durant els segles XVII i XVIII. Mallorca considera que, en vista de la incapacitat actual de contrastar determinades dades per la pèrdua de documentació, «en certs casos ens hem de refiar encara» de Josep M. d'Alòs (31), cosa que li permet omplir buits que la documentació d'arxiu no arriba a emplenar. D'entrada, no hi hauria d'haver cap motiu per no seguir d'Alòs. Ara bé, no és clar que el material genealògic procedent dels segles XVII i XVIII sigui el més fiable per omplir buits en un procés de reconstrucció genealògica. La literatura pròpiament genealògica d'aquelles dues centúries estava especialitzada en complaure la noblesa. Complia, per tant, una funció social específica al servei dels interessos d'unes famílies els membres de les quals eren descendents o dipositaris d'herències de nissagues ja extingides, i que, com a tals, pretenien legitimar històricament els drets que els havien pervingut. En aquests casos, les combinacions de material històric fidedigne amb d'altre de manipulat, falsejat, o directament llegendari, tendien a ser la norma, fet que no en poques ocasions pro-

vocava reaccions ferotges per part dels historiadors coetanis dels autors d'aquelles mateixes genealogies, com bé ha demostrat Roberto Bizzocchi al seu llibre *Génealogies fabuleuses: inventer et faire croire dans l'Europe moderne* (París: Rue d'Ulm, 2010). De manera que és arriscat donar per vàlides determinades dades recollides per d'Alòs durant l'arrencada del segle XX, les quals, malgrat la seva voluntat de rigor, és possible que no resistissin el contrast amb fonts documentals encara per descobrir —suposant, és clar, que no s'hagin perdut.

Però al marge d'aquestes consideracions sobre l'obra de Josep M. d'Alòs, que d'altra banda el mateix Mallorca manifesta tenir molt presents, l'estudi introductor i és una eina de molta utilitat per cobrir les llacunes de la documentació actualment coneguda a l'entorn dels Cartellà de Maçanet. La col·lecció diplomàtica d'Elvis Mallorca i l'estudi que l'acompanya, en resum, són ja una obra imprescindible per a qui vulgui endinsar-se en la història de les capes inferiors de la noblesa catalana medieval. A partir de la seva lectura, cal insistir-hi, es plantegen incògnites que en ocasions el mateix autor formula de manera oberta, com el ja esmentat dubte sobre el nombre concret de cavallers arrelats a terres del bisbat de Girona pels volts del 1300, i que condueixen a d'altres no menys pertinents, com, per exemple, fins a quin punt és precís el coneixement que es té dels cavallers catalans, de la seva naturalesa socioeconòmica i del procés pel qual s'hi accedia —per ascens o per declivi social? En aquest sentit, és bastant significatiu que el mateix autor observi que no tots els Cartellà rebien la denominació de cavallers (*militēs*), ni tampoc l'epítet que tradicionalment s'hi associava (*venerabiles*, 63–64). En definitiva, totes aquestes qüestions demanen respostes capaces d'influir deci-

vament sobre la nostra percepció d'un sector de la societat catalana medieval tan obscur com de moment és la petita i mitjana noblesa. És sens dubte a través d'obres com aquesta que hom pot començar ja a donar-ne algunes.

ALEJANDRO MARTÍNEZ GIRALT

Gramàtica històrica de la llengua catalana
M. Batlle, J. Martí i Castell, J. Moran, J.A. Rabella

Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2016, 720 pp.

El novembre de 2016 es presentà la *Gramàtica històrica de la llengua catalana*, de les Publicacions de l'Abadia de Montserrat, una obra col·lectiva a càrrec de Mar Batlle, Joan Martí i Castell, Josep Moran i Joan Anton Rabella, destacats especialistes en gramàtica històrica.

Tal com s'explica al pròleg (5–6), en aquesta obra s'hi han volgut «recollir i integrar les aportacions més significatives en la matèria tant de caràcter concret com metodològic» (5). Així doncs, s'hi han incorporat les contribucions essencials dels treballs de Pierre Fouché (1924), de les gramàtiques històriques clàssiques —la de Francesc de Borja Moll (1952/2006) i la d'Antoni M. Badia i Margarit (1951/1981)— i de la de Carles Duarte i Àlex Alsina (1984–86), i, sobretot, les apor-

tacions de diversos estudis posteriors, com els de Joan Coromines i els de Joseph Gulsoy.

A la introducció (7–9), els autors presenten la matèria objecte d'estudi i la finalitat de la disciplina: «La gramàtica històrica és la descripció de l'evolució interna d'una llengua, des de la seva base constitutiva fins a un estat determinat» (7). Tot seguit hi esbossen la trajectòria de la lingüística romànica com a ciència, nascuda a finals del segle XIX, i destaquen la importància, per a la recerca en aquesta disciplina, de les fonts documentals, del mètode comparatiu i de les aportacions de matèries afins com l'onomàstica, la toponímia o la dialectologia.

L'obra s'estructura en quatre parts: I. Fonètica (11–180), II. Morfologia nominal (181–297), III. Morfologia verbal (299–473) i IV. Sintaxi (475–692). D'una banda, pel que fa a la primera part, els fenòmens fonètics s'hi relacionen a partir del llatí clàssic passant pel llatí vulgar tardà fins al català, evitant descripcions «aïllades o inconnexes», atès que «la llengua evoluciona com una estructura orgànica» (5). D'altra banda, pel que fa a la morfologia, la descripció en aquests apartats té caràcter morfosintàctic, és a dir, es relaciona amb la sintaxi de l'oració simple. Finalment, a més de l'oració simple, cal remarcar que aquesta gramàtica conté un apartat molt complet dedicat a la sintaxi de l'oració composta, cosa que, tal com afirmen els autors, «és una novetat, ja que les gramàtiques històriques que ens precedeixen generalment no inclouen la sintaxi de l'oració composta» (6).

A la primera part, tal com es resumeix a la introducció que en capçalera el capítol, s'hi descriu la formació del sistema fonètic català a partir del llatí vulgar (detallat a 15–21), és a dir, basat en l'accent d'intensitat —que reemplaça el sistema de quantitat vocàlica del lla-

tí clàssic, descrit a 13–15—, l'evolució vocàlica —tònica (22–58) i àtona (59–84)—, l'evolució consonàntica (85–169) i altres fenòmens (170–180). Tots els fenòmens fonètics s'analitzen des del llatí clàssic, passant pel llatí vulgar fins a la llengua catalana, i s'hi puntualitzen les etapes evolutives.

A la segona part i a la tercera, dedicades, respectivament, a la morfologia nominal i a la morfologia verbal, s'hi descriuen les tendències evolutives regulars de la morfosintaxi nominal i verbal, marcades per l'evolució fonètica. N'és un exemple representatiu la pèrdua de la *-m* final de l'acusatiu, que ocasionà la confusió entre l'ablatiu, el datiu i l'acusatiu: la reducció de morfemes desinencials determinà la desaparició de la flexió causal. Aquestes irregularitats morfològiques es corregiran, en les llengües romàniques, per un sistema de caràcter analític, amb flexió només de gènere i nombre, i l'ús generalitzat de preposicions. Això, tal com s'analitzarà en l'apartat final del llibre, també afectarà la sintaxi, atès que l'ordre lliure dels elements de l'oració en llatí clàssic serà substituït per l'ordre subjecte–verb–complement. Pel que fa a la morfologia verbal, s'hi descriuen els principals canvis de les categories de persona, aspecte, mode i veu (304–311), l'evolució de les formes nominals (no personals) (312–330) i els temps verbals de la veu activa i la veu passiva (331–432).

Finalment, l'última part d'aquesta gramàtica està consagrada a la sintaxi, tant de l'oració simple com de l'oració composta. Així, s'hi tracta de la coordinació i la subordinació, de la pèrdua de les desinències de la declinació, de l'article, els demostratius, els possessius, els numerals, els quantitatius, els indefinits, l'adjectiu qualificatiu, els pronoms personals, els pronoms relatius, el verb, l'adverbi, les preposicions, les conjuncions,

i, finalment, d'aspectes essencials com la concordança i l'ordre dels elements de la frase.

Cada capítol i cada apartat conté al final la seva bibliografia específica, cosa que pot ser molt útil per al lector no especialitzat que vulgui aprofundir en alguna de les qüestions que s'hi tracten.

De fet, un dels punts forts d'aquesta gramàtica és que presenta els continguts de manera clara i senzilla, pràctica, sovint amb taules o quadres esquemàtics molt aclaridors, i sempre amb molts exemples que permeten entendre millor les explicacions del text. Es dona, doncs, molta importància a la documentació medieval, però també als testimonis moderns i contemporanis, així com a diverses gramàtiques antigues i modernes.

En definitiva, una obra que actualitza la disciplina i alhora en sintetitza les aportacions anteriors més destacades, utilíssima per al lector que vulgui adquirir coneixements generals de gramàtica històrica catalana.

MARTA MARFANY

ESCRITORS CATALANS DEL SEGLE XV

Francesc Alegre, *Obres de ficció sentimental. Requesta, Raonament, Somni i Faula de Neptuno i Diana*, ed. Gemma Pellissa Prades, Alessandria: Edizioni dell'Orso («Bibliotheca Iberica», 3), 2016, 236 pp.

Saint Vincent Ferrer, *Sermon sur la passion*, tr. Patrick Gifreu, Perpinyà: Éditions de la Merci, 2016, 140 pp.

Joan Roís de Corella, *The Story of Leander and Hero. A multilingual edition of a classic from the Crown of Aragon*, ed. Antonio Cortijo Ocaña i Josep-Lluís Martos. Amsterdam: John Benjamins («IVITRA», 12), 2016, 238 pp.

Poétique de la nomination dans la lyrique médiévale. «Mult volentiers me númerai».

Madeleine Jeay

París: Classiques Garnier, 2015, 350 pp.

El volum es proposa d'analitzar en profunditat la funció i els efectes de l'ús de la nominació en la poesia lírica d'oc i d'oïl, des dels orígens fins al segle XVI. Tot aprofitant estudis recents —encara que no estiguin directament vinculats als estudis medievals, tal com s'exposa a la introducció—, l'autora ofereix una relectura de la presència del nom de l'autor i del patrocinador, primer en un recorregut diacrònic i després inspirada per elements extratextuals.

En el primer capítol, Madeleine Jeay analitza la presència del nom de l'autor en la producció trobadoresca, aturant-se per aprofundir en les diverses tipologies literàries (gèneres lírics i dialògics, sirventesos, *planh*, *vidas* i *razos*), i després passar a l'estudi dels *trouvères*. A grans trets, la presència del nom de l'autor respon a uns usos que semblen similars en les tradicions líriques en les dues llengües. Tanmateix l'autora assenyalava que en la producció francesa no hi ha peces que explotin l'element biogràfic de manera equiparable a les *vidas* i les *razos* occitanes. Tampoc en la pro-

ducció francesa dels segles XIV al XVI de què s'ocupa al segon capítol s'observen gaires diferències en l'ús i en la funció de l'esment del nom, només una expansió de l'ús de l'element biogràfic, que es converteix en líric. Fins aquí, doncs, podríem dir que sembla que inicialment el nom de l'autor només s'esmentava per a apropiari-se del text, mentre que amb el pas del temps aquest jo autorial va esdevenir un element poètic, enriquit d'elements biogràfics que converteixen la vida de l'autor en un model per al lector/oient.

En el tercer capítol, l'autora se centra en l'estudi de la xarxa de dedicatòries i d'intercanvis entre autors, detectats gràcies a la citació directa del nom del poeta o de l'obra, a més de fer una primera aproximació als vincles entre les corts i els poetes. També en aquest cas l'anàlisi parteix d'Occitània i es desplaça més tard a les corts on podrien haver coincidit *trouvères* i trobadors. A continuació, analitza els principals centres de producció en llengua d'oïl (Arràs, Xampanya) i, finalment, les corts principescues. Aquest aspecte serveix d'enllaç amb el quart capítol, que s'ocupa de l'establiment d'un cànon literari mitjançant els esments de noms d'autor o d'obra i les citacions inserides de fragments de poemes d'altri. En aquest cas l'autora surt de l'àrea francesa per tractar autors que ajuden a comprendre com s'ha construït aquest cànon, com ara Dante, Petrarca o els gramàtics catalans, tot arribant fins als autors francesos del XVI. Finalment, l'últim capítol està dedicat als patrocinadors, per tal d'il·luminar l'ambivalència de la relació entre el poeta, que necessita un mecenes, i el patrocinador, que en pot obtenir lloança o blasme.

Les conclusions, molt convinctes, recapitulen l'anàlisi de l'autora, ben ordenada i examinada a fons. Mostren com la presència o

absència del nom —tant si és l'autèntic com si es tracta d'un pseudònim— ha estat un factor important per a la supervivència i l'entrada de l'autor al cànon literari.

Encara que els autors citats siguin tots coneguts, l'ordre temàtic triat per l'autora, acompanyat sempre de llargues contextualitzacions —a vegades, fins i tot, massa particularitzades— dona una imatge final eficaç i clara. Cal, doncs, incloure el volum entre els estudis fonamentals que contextualitzen la presència del nom de l'autor en la literatura medieval. Si hi ha un retret a fer, o més aviat un lament, és l'absència d'un *excursus* que inclogui la poesia religiosa per veure si els fenòmens il·lustrats són encara vàlids en aquell context o si hi ha diferències substancials.

SIMONE SARI

HISTÒRIA I HISTORIOGRAFIA / I

Approaches to Poverty in Medieval Europe. Complexities, Contradictions, Transformations, c. 1100–1500, ed. S.A. Farmer, Turnhout: Brepols («International Medieval Research», 22), 2016, viii + 252 pp.

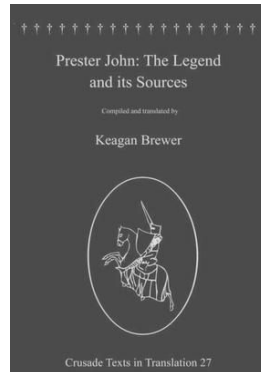
Armes et jeux militaires dans l'imaginaire – XIe-XVe siècles, sous la direction de Catalina Girbea, Paris: Classiques Garnier («Bibliothèque d'histoire médiévale», 15), 2016, 473 pp.

Ernest Belenguer, *Vida y reinado de Pedro IV el Cerimonioso (1319–1387)*, Lleida: Milenio, 2016, 384 pp.

Formes de convivència a la baixa edat mitjana, Ed. Flocel Sabaté, Lleida: Pagès Editors («Aurembaix d'Urgell», 18), 2016, 264 pp.

Sergi Grau Torras, *La invenció dels càtars. La veritable història dels Bons Homes a Catalunya*. Barcelona: Angle («Inspira», 56), 2016, 224 pp.

Prester John: The Legend and its Sources

ed. Keagan Brewer
Farnham, Surrey–Burlington:
Ashgate, 2015, viii + 340 pp.

El fantasma del Preste Joan s'ha mantingut en l'imaginari europeu durant un temps sorprenentment llarg, com subratlla Keagan Brewer en el seu notable volum consagrat a aquesta figura llegendària. El seu treball no només tracta de delinear-ne la gènesi i el desenvolupament, sinó també les successives evolucions —amb la proliferació d'atribucions i ubicacions pel globus terraqüi—, així com la lenta decadència. El concepte central de l'estudi és la recepció de la idea del Preste Joan, establerta en el doble registre de la creença —del *believing* i del *disbelieving*. Brewer convida el lector a posar-se a la pell del públic de l'època per provar d'entendre més a fons la funció, tant històrica i sociocultural com individual, de la llegenda, rebuda i repetida per via oral o escrita, del *fabulós rex et sacerdos* cristià d'Orient.

L'objectiu declarat del volum és «to collate and present the major sources for the study of the legend of Prester John», i «to make this material accessible, and to supplement the standard Prester John texts with less well-known material» (*Foreword*). L'estudiós no hi

omet el deute contret amb l'acadèmic alemany Friedrich Zarncke. El corpus de textos abraça un arc temporal que va del segle XII fins als segles XVII i XVIII. Els textos medievals són presentats tant en la llengua original com traduïts a l'anglès —la majoria són obra del mateix Brewer; en altres casos es tracta de traduccions històriques, més difícils per als lectors no anglòfons, com en el cas de John Mandeville i John of Hildesheim. Els textos moderns només s'ofereixen en anglès.

Després de la sucosa introducció —que tractarem més endavant—, el cor del volum està constituït precisament per una sèrie de fonts primàries. N'he comptat quaranta-vuit, cadascuna acompanyada d'una introducció i d'un apartat, simple però precís, de notes explicatives. Estan distribuïdes en sis seccions, il·lustrades pel mateix nombre de sinopsis: (1) *The Beginnings of Prester John (12th Century)*, (2) *Prester John and the Fifth Crusade (Early 13th Century)*, (3) *Mongols and Travel Writers (Mid-13th to 14th Centuries)*, (4) *Prester John in Africa (15th to Early 16th Centuries)*, (5) *Legends and Lies (Late 16th and Early 17th Centuries)*, (6) *Unravelling Prester John (17th and 18th Centuries)*. Destaquem que la fonamental *Epistola Presbiteri Iohannis* (ed. Zarncke 1879) es reporta íntegrament. Segueixen tres apèndixs: *Annotated List of Primary Sources*, *The Manuscript Traditions of the Prester John Letter i*, finalment, *Prester John in Maps*. En particular al primer apèndix, Brewer també informa sobre els textos no inclosos a l'antologia, mentre que al segon ofereix un cens actualitzat dels testimonis llatins i vulgars de l'*Epistola*, un total de «at least 469» objectes —a les dades recollides per Zarncke i Bettina Wagner (2000) s'hi sumen les seves pròpies troballes—; no hi manca un *Conjectural Stemma* de la tradició de l'obra.

A la introducció —subtitulada *Believing in Prester John*—, Brewer se centra en la «discussion of the thorny but important question of belief in legend» i inclou un recorregut general pel cicle vital de la llegenda. El prototip del Preste Joan pren forma a partir de fets d'actualitat, en aquest cas dels rumors sobre un cert patriarca o arquebisbe Joan, arribat a Roma el 1122 des d'una Índia plena de meravelles i totalment cristiana, llar de les relíquies miraculoses de sant Tomàs, i sobre una certa batalla —probablement la de Qatwan, 1141—, en la qual *Presbyter Johannes* —és a dir, un governant del Kara Khitai de les estepes— havia tingut una victòria aclaparadora contra els musulmans. La base textual d'aquestes històries està constituïda, d'una banda, per l'anònim *De adventu Patriarchae Indorum* i per una carta d'Odó de Reims i, de l'altra, pel *De Duabus Civitatibus* d'Otó de Freising. Aquest darrer, observa Brewer, a un cert punt abandona abruptament la matèria de Preste Joan («Sed hec hactenus...»): la misteriosa figura, per tant, devia despertar, ja des dels orígens —l'estudiós fa notar com la llegenda té «oral transmission at its core»—, una certa mesura d'escepticisme.

No es parla més del Preste Joan fins a la seva vertadera cristallització literària, és a dir, l'*Epistola Presbyteri Iohannis*, datada per Brewer cap a 1165–1170, conservada per una increïble quantitat de còdexs i motivada per reaccions oposades respecte a l'Orient i als seus tresors i monstres. La força de la carta —talment com la resta de la tradició de *mirabilia* asiàtiques a la qual pot adscriure's— radica en el seu caràcter inverificable que no només confirma allò que el lector medieval ja sap sinó que li permet de seguir alimentant la seva «orientalist curiosity», afegint-hi una tessella molt tranquil·litzadora.

L'abundància de variants i interpolacions demostren que la carta devia haver funcionat «almost as a genre of text rather than as a single piece of writing». En aquest punt hi ha massa detalls, però sembla que Brewer vulgui refermar, en primer lloc, que l'epístola —en realitat una falsificació en llatí elaborada potser en ambients pròxims a la cancelleria de Frederic Barba-roja amb finalitats propagandístiques (al centre hi ha l'utopia cesaropapista)— no va ser universalment acceptada com a tal, encara que mai, segons els testimonis escrits, es va qüestionar l'existència de Preste Joan; en segon lloc, que la carta del papa Alexandre III dirigida a Joan, rei de les Índies, no s'ha de considerar com una resposta a la cèlebre *Epistola* —de fet, no hi ha elements que demostrin que el papa en tenia coneixença. No s'ha d'oblidar que *Presbyter Iohannes* encarnava per a l'Occident medieval

l'esperança d'una aliança victoriosa contra els infidels.

La figura del Preste Joan va ser realment popular: se'n parla en una àmplia gamma de textos, des de les cròniques fins a les sàtires universitàries, des de la lírica trobadoresca fins a la literatura de viatge i els mapes. No obstant això, destaca Brewer, la carta és citada, curiosament, per poquíssims autors. Si sobre l'*Epistola Presbyteri Iohannis* pengen, en definitiva, judicis divergents —hi ha qui l'anomena *verissima*, d'altres *pseudepistola*—, Preste Joan o el Preste Joan —el canvi d'èmfasi de la persona al títol ho va fer tot més fàcil— com a entitat geopolítica real sembla romandre intacte: els croats l'esperen inútilment a Damietta el 1221 —qui arriba són, en canvi, els mongols de Genguis Khan—, i en fan esment, tot i que amb un to decebut, Guillem de Rubruquis, Roger Bacon i Oderic de Pordenone. També en fa referència Marco Polo en diverses ocasions. Més endavant es veurà identificat amb l'emperador d'Etiòpia i, fins i tot, amb el Dalai Lama. La llegenda, en resum, no només es defineix com una resposta al progrés de la geografia i el curs de la història, sinó que s'hi entrellaça. No serà fins a la meitat del segle XVIII que l'espanyol Benito Feijóo y Montenegro va declarar, negre sobre blanc, que Preste Joan no existia i que mai no havia existit.

El llibre de Brewer és, en definitiva, un instrument molt vàlid per a tots aquells, siguin estudiosos, estudiants universitaris o lectors cultes curiosos, que vulguin apropiarse a la cèlebre llegenda medieval a través de la lectura de les fonts primàries.

VITO SANTOLIVUDDO

TRADUCCIÓ

Anne Dubois, *Valère Maxime en français à la fin du Moyen Âge. Images et tradition*, Turnhout: Brepols («Manuscripta Illuminata», 1), 2016, 540 pp.

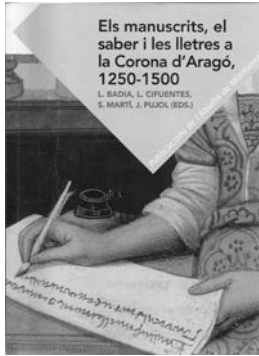
La Fabrique de la traduction Du topos du livre source à la traduction empêchée, ed. C. Galderisi, J.-J. Vincensini, Turnhout: Brepols («Bibliothèque de Transmédie», 3), 2016, 200 pp.

ARTS

Catalunya i l'Europa septentrional a l'entorn de 1400. Circulació de mestres, obres i models artístics, ed. M. Rosa Terés, Roma–Barcelona: Viella–IRCVM («IRCVM—Medieval Cultures», 5), 2016, 376 pp.

Les Femmes, la culture et les arts en Europe entre Moyen Âge et Renaissance, ed. C. J. Brown, A.-M. Legaré, Turnhout: Brepols («Texte, Codex & Contexte», 19), 2016, VIII + 560 pp.

Els manuscrits, el saber i les lletres a la Corona d'Aragó (1250-1500)

ed. Lola Badia, Lluís Cifuentes, Sadurní Martí i Josep Pujol
Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat («Textos i Estudis de Cultura Catalana, 210»), 2016, 272 pp.

Es tracta d'una obra col·lectiva que aglutina vuit treballs d'una constel·lació d'estudiosos que, tal com s'assenyala en la presentació del volum (7-10), comparteixen una mateixa orientació metodològica —l'estudi de la materialitat dels testimonis manuscrits— per a il·luminar aspectes concrets d'una amalgama de matèries ben diverses, tot i que no necessàriament comunicades les unes amb les altres.

Miriam Cabré i M. Victoria Rodríguez Winiarski inauguren el recull amb una aportació modèlica que il·lumina la narrativa en vers occitanocatalana (13-40), una tipologia textual que, des de fa una bona colla d'anys, arrossega l'etiqueta de ser essencialment un corpus de textos heterogenis i de difícil —o quasi impossible— caracterització i classificació. Servint-se dels resultats d'una recerca en curs sobre el recull de París-Carpentràs —l'article se centra en un exemple concret, l'anomenat *Conte d'amor*—, les autores es proposen

de mostrar el potencial de dues vies de recerca molt engrescadores —l'anàlisi del context literari romànic i, molt especialment, la del context manuscrit— com a eina de treball i possible clau d'alguns dels problemes que, encara a dia d'avui, entorpeixen l'estudi de les noves rimades i en dificulten una caracterització de conjunt —així com la datació, la localització i l'autoria de cadascuna de les peces.

La troballa inèdita d'una lletra consolatòria en vers en un foli de guarda d'un *Liber curiae* de la sotsvegueria de Ripoll —conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó— ha estat la llavor que ha impellit l'estudiosa Marta Marfany Simó a escriure el segon treball contingut en aquest llibre (41-56). En efecte, aquesta peça presenta l'excepcionalitat de ser un dels pocs testimonis autògrafs en les lletres catalanes que s'ha conservat encara en fase d'esbarrassament, per la qual cosa pot ser una pedra de toc per a conèixer de primera mà el procés de composició poètica i la llengua híbrida dels poetes catalans de mitjan segle XIV. En aquesta primera aproximació, l'autora se cenyeix a l'anàlisi de les característiques paleogràfiques d'aquesta descoberta literària —exhaustiva i d'allò més profitosa, certament— i inclou en apèndix, per una banda, una edició semidiplomàtica que reproduïx fidelment el text manuscrit i, per l'altra, una traducció del poema.

Gemma Pellissa Prades, autora de la tercera aportació de caire literari d'aquest volum (57-76), presenta els resultats d'una recerca brillant sobre la transmissió textual de la narrativa catalana breu en prosa del segle XV de caràcter sentimental. El conjunt de les peces que integren el corpus estudiat palesa l'estret vincle entre la ficció sentimental catalana i la lírica i la narrativa en vers —pensem, sobretot, en Ausiàs March—, ja que els discursos que vehiculen aques-

tes obres estan en consonància amb les teories amoroses de mitjan segle XV, hereves, sens dubte, de la poesia ausiàsmarquiana. A més a més, i molt oportunament, la investigadora acompanya l'article amb tres mapes conceptuals d'allò més eloqüents que permeten treure conclusions sobre les relacions personals que s'han documentat entre els autors de ficció sentimental catalana, així com també sobre la transmissió textual d'aquest tipus de composicions.

L'article de Montserrat Cabré (77-102) constitueix un homenatge esplèndid —alhora que merescut— a l'enigmàtica figura de Trota de Salern (*fl.* segona meitat del segle XII), una de les dues grans autores mèdiques de l'Edat Mitjana llatina. L'estudiosa centra la seva recerca en l'anàlisi sistemàtica dels testimonis manuscrits conservats en català entorn d'aquesta metgessa i autora històrica salernitana que, transformada en Tròtula —petita Trota—, esdevingué molt aviat un signe de la medicina i de l'autoritat mèdica de les dones. Dels resultats emanats d'aquesta investigació, Cabré constata que, per una banda, diversos testimonis escrits donen fe de la presència de Trota en l'esfera mèdica dels segles XIV i XV catalans i que, per l'altra, amb el nom de *Tròtula* varen circular en català obres relacionades temàticament, però no textual, amb la compilació original, les quals foren apreciades tant per professionals mèdics extrauniversitaris com pel públic femení de les elits.

L'article que signa Lluís Cifuentes i Comamala (103-159) és la contribució més extensa que s'ha realitzat sobre el «receptari mèdic» a l'Europa de la baixa Edat Mitjana i del Renaixement, un sector totalment desatès i que mereix una revisió profunda, acurada i sistemàtica com la que l'autor dedica en aquest treball. En efecte, Cifuentes dibuixa, en primícia al marc cata-

là, un panorama complet d'aquest gènere mèdic constituït pels textos amb estructura de receptes que, per assimilació als dels apotecaris, hom anomena *receptaris*. Així mateix, l'autor, que reivindica amb fervor la importància d'aquest gènere «maltractat, poc valorat i menys entès» (101) en la història de la transmissió del saber, conclou que el «receptari mèdic» és un gènere eminentment «vernacle», i això no per la llengua sinó per l'àmbit extrauniversitari en el qual té l'origen i per al qual és pensat.

Francesc J. Gómez dedica el sisè article del recull a l'estudi de la tradició exegetica dantesca (161–194), una aportació realment innovadora que permet eixamplar l'horitzó de la recepció de Dante a la segona meitat del segle XV català. De manera molt encertada, l'autor addueix un total de sis exemples —una carta del rei Martí l'Humà; el testament i l'inventari de béns del notari i escrivà Bernat d'Espugues; el manuscrit dantesca del franciscà Joan Pasqual; la de-

núncia que atesta la docència de l'argenter reial Joan de Pisa; i dos manuscrits dantescos copiats a Catalunya i glossats en català: el bifoli de pergamí de Cervera i les glosses del *Purgatorio* del blanquer Bernat Nicolau— que il·lustren ben clarament el paper clau dels instruments exegetics en la difusió de la *Commedia* entre el públic català de la Baixa Edat Mitjana.

En el penúltim treball d'aquest volum, Romana Brovia es capbussa en l'estudi dels materials petrarquescos copiats a Catalunya o relacionats amb escriptors locals per abordar qüestions relacionades amb la recepció i la reacció literària als estímuls d'aquest cèlebre poeta i humanista italià a la Corona d'Aragó (195–211). Per fer-ho, la investigadora italiana enfila un discurs lúcida i convincent al voltant de dues vies de recerca ben interessants: la primera, de caire analític, descriu cadascuna de les directrius geogràfiques, així com també les dinàmiques historicoculturals, a través de les quals es va produir la difusió de les obres i la memòria de Francesco Petrarca a la corona catalanoaragonesa; la segona, de caire comparatiu, confronta aquestes dinàmiques amb les d'altres regions europees, com ara França, Flandes i Alemanya.

L'article que tanca el recull (213–244) investiga el naixement de la diagramàtica lul·liana a partir, sobretot, de l'estudi del testimoni més antic que ens ha transmès el *Llibre de contemplació*, avui conservat en dos toms a la Biblioteca Ambrosiana de Milà —anomenat amb la sigla A pels autors d'aquesta recerca— i que fou copiat, vers el 1280, pel prevere mallorquí Guillem Pagès. Albert Soler i Anthony Bonner no només se cenyeixen a examinar la funció epistemològica i mnemònica de tota la gamma de recursos gràfics presents en el *Llibre de contemplació* —les catorze representacions gràfiques originals

i la cinquantena de figures complementàries reportades únicament pel manuscrit A— sinó que, a més, ofereixen una reflexió interessant sobre els sistemes de composició i de difusió de la pròpia obra lul·liana.

En definitiva, el volum suara ressenyat és un regal magnífic per als lectors i una pedrera rica en novetats i avanços per als estudis de literatura medieval. En efecte, es tracta d'un llibre que constitueix un autèntic arsenal de materials d'allò més inspiradors que, de ben segur, no deixarà ningú indiferent pel seu interès i novetat.

LAIA DANÉS

Entre la solitud i la llibertat. Vídues barcelonines a finals de l'Edat Mitjana.
Mireia Comas-Via

Roma – Barcelona: Viella – IRCVM («IRCVM-Medieval Cultures», 4) 2016, 257 pp.

L'any 1387, Sibilla, dona del difunt Andreu Cerdà, era una de les moltes vídues que vivien a Barcelona. El seu nom ens arriba a través de la denúncia que presentà en contra del veguer de la ciutat, Bernat de Tous, que un vespre d'aquell any entrà a casa seva amb intenció d'endur-se-la presa. Bernat l'acusava de mantenir i allotjar dues prostitutes, un acte il·legal a la Barcelona de

HISTÒRIA I HISTORIOGRAFIA / 2

Eduard Juncosa Bonet, *La població de Tarragona de la crisi baixmedieval a la de l'antic règim. Aproximació a la demografia històrica*, Tarragona: Arola («Els llibres del Consell», 14), 2016, 180 pp.

L'immagine di Alfonso il Magnanimo tra letteratura e storia, tra Corona d'Aragona e Italia. / La imatge d'Alfons el Magnànim en la literatura i la historiografia entre la Corona d'Aragó i Itàlia, ed. Fulvio Delle Donne i Jaume Torró Torrent, Firenze: Sismel–Edizione del Galluzzo («Mediev», 10), 2016, xii + 300 pp. + 16 taules.

Les quatre grans cròniques. Volum 5: Apèndix i index, ed. Josep Massot i Muntaner. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans («Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica», 101), 2016, 212 pp.

l'Edat Mitjana, que prohibia l'exercici de l'alcauoteria fora de determinats barris. El veguer assegurava, a més, que la casa no era propietat de la vídua, sinó dels seus fills. La dona es va resistir a la detenció, i els homes del veguer només van poder confiscar, com a càstig, un seguit d'objectes. Però Sibil·la no estava disposada a deixar passar els cops i insults rebuts durant aquella nit, així com la vulneració dels seus drets de vídua, segons els quals era usufructuària dels béns del seu difunt marit, i per tant era propietària de la casa, així com els objectes que s'havien emportat. També desitjava, tanmateix, defensar el seu honor i reputació, ja que, segons va declarar davant notari, era una vídua respectable i a casa seva no consentiria mai que hi visqués cap prostituta. Per tot això, Sibil·la va arribar a demanar que el veguer li pagués dues-centes lliures com a compensació.

Aquesta és només una de les moltes històries que recull Mireia Comas-Via al llibre que ressenyem, derivat de la seva premiada tesi doctoral i fruit d'una extensa investigació centrada en les condicions de vida de les vídues de Barcelona i la seva àrea d'influència a finals del segle XIV. L'autora ha analitzat totes les fonts al seu abast: la documentació, la legislació, el pensament i la literatura de l'època. Al llarg dels vuit capítols que conformen aquesta obra, s'estudia la viduitat des del punt de vista legal, simbòlic i social, i es recullen les experiències vitals de nombroses dones que, com Sibil·la, van haver de lluitar pel compliment dels seus drets, sobreviure a la pobresa i a atacs contra la seva persona, i, en nombroses ocasions, fer-se càrrec de deutes, fills o negocis.

La primera dada rellevant sobre la viduitat apareix a la introducció de l'obra: etimològicament la paraula *vídua* significa 'privada de' o 'desproveïda de'. La vídua era

una dona que, per primera vegada en la seva vida, es trobava deslligada de la tutela d'un home, fos com a filla o esposa. Es convertia llavors en una persona independent, un concepte que, en l'ideari medieval, implicava una sèrie de problemes: trobar-se sense companyia masculina significava ser especialment vulnerable, no només físicament, sinó també moralment. Les lleis buscaven assegurar la subsistència de la vídua després de la mort del seu marit, però també pretenien regular la seva nova vida, per tal de garantir que la dona continuava practicant virtuts que la societat li demanava.

El primer capítol del llibre se centra en aquestes lleis que regulen la viduitat. La supervivència de la dona després de la mort del marit depenia del dot, una dotació econòmica que al segle XIV aportava la dona en el moment del matrimoni, i l'escreix, un augment del dot a càrrec del marit. Ambdós, segons la llei catalana, havien de ser entregats a la dona després d'un any de dol pel difunt. Abans de rebre'ls, la vídua subsistia com a usufructuària dels béns del marit, condició que continuava si, en acabar el dol, no li eren restituïts el dot i l'escreix. Quan una dona volia tornar a contraure matrimoni, la legislació preveia una sèrie de complicacions, com el risc de perdre, en cas que la tingués, la tutoria dels fills, així com l'usdefruit dels béns de l'anterior marit. En aquest sentit, el dret canònic també contribuïa a intentar evitar les segones núpcies, ja que l'Església, si bé les permetia, en molts casos negava la benedicció als contraents.

El capítol 2 ens mostra que les institucions eclesiàstiques, de fet, tenien una visió molt concreta de la vida «ideal» que la vídua havia de portar després de la mort del marit. En aquest apartat es parla de la transmissió d'aquest ideari, a partir sobretot de textos religiosos i es-

pecialment de relats de vídues santes i bíbliques, així com de tractats morals. Aquests darrers textos invitaven les dones a veure la mort del marit com una oportunitat per portar una vida devota, dedicada exclusivament al servei de Déu. Però els relats religiosos de vídues perfectes es contraposen amb la imatge d'aquest col·lectiu que divulga la literatura de l'època, on la vídua es converteix en un personatge gairebé sempre negatiu, que segueix tres possibles variants: la dona fàcilment consolable, que es mostra alegre després de la mort del marit i ràpidament troba un nou marit o un amant, la vídua independent i totalment lliure, o la pèrfida, que vol enganyar els homes. La realitat difícilment es podia reduir a aquests dos models de pensament. Per això, el capítol acaba amb l'exemple de Christine de Pizan, escriptora del segle XIV, que parlava als seus textos de les autèntiques virtuts que havia de tenir la vídua medieval: havia de ser pacient per enfrontar-se sola a moltes dificultats, necessitava formar-se i ser estudiosa, ja que no havia estat educada per aquesta nova situació, i en especial, valenta per sobreviure a les circumstàncies.

Havent repassat quines eren les lleis referents a les vídues, i que esperava la societat d'elles, els següents capítols van més enllà dels textos i se centren en la vida que duïen les vídues barcelonines després de la mort del marit. El capítol 3 tracta dels dies i els mesos posteriors a la defunció. Des d'aquell moment, la vídua havia de tenir en compte una sèrie de regles, com ara vestir-se amb roba de dol i, en alguns casos, fer-se càrrec dels costos de l'enterrament. Passat un any, la vídua quedava a mercè del que pogués fer en recuperar el dot, o bé del que hagués disposat per a ella el seu marit a les seves últimes voluntats.

El capítol 4 està dedicat a es-

tudiar els testaments dels marits, per tal de veure en quines condicions deixaven les seves dones. Les podien nomenar marmessores dels béns, hereves universals, usufructuàries més enllà de l'any de dol, i tutores dels fills de la parella, però aquestes disposicions depenien molt del lloc de residència (urbà o rural), de la situació social i econòmica del matrimoni, i de l'existència de fills. Es tendia a intentar donar a les esposes una viduïtat més confortable del que establia la llei, però sovint totes les disposicions solien anar lligades a la prohibició de casar-se de nou.

Independentment dels testaments dels marits, en molts casos la dona experimentava un significatiu empobriment durant la seva viduïtat. El capítol 5 se centra en aquest problema mitjançant l'examen de les condicions de vida de les dones que eren caps de família al Quarter del Mar, el barri amb més densitat demogràfica de Barcelona. L'edat, tenir fills, els deutes dels marits, haver pogut recuperar o no el dot i exercir un ofici eren factors que podien determinar la capacitat de la vídua de mantenir-se per si mateixa, però les dones que s'havien de fer càrrec de la seva llar eren normalment classificades als documents com a pobres o fins i tot miserables.

Vistes les condicions en què moltes vídues quedaven després de la mort del marit, els tres capítols restants tracten sobre les accions que podien emprendre per tal d'evitar la pobresa i defensar els seus drets. En el capítol 6 s'analitza l'exercici del treball remunerat, un dels mitjans que podien garantir la subsistència de es vídues. En el cas de que la dona hagués exercit un ofici propi en vida del seu marit, solia continuar amb la seva activitat, però les vídues que havien contribuït al negoci del seu difunt marit depenien de les normes sobre el treball femení que cada gre-

mi establia. Alguns gremis acceptaven les vídues que dirigien tallers i els permetien exercir de mestres, però n'hi havia que ho prohibien i podien arribar a exigir que l'obra-dor o la botiga es vengués, a menys que hi hagués un fill mascle que pogués fer-se'n càrrec.

Encara que la dona tingués un ofici, això no sempre implicava que disposés de mitjans econòmics suficients. Tal com s'explica al capítol 7, les vídues que no podien garantir la seva subsistència recorrien llavors a la caritat. Es demanava ajuda a institucions com la parròquia, els hospitals, els mateixos gremis... Tot i així, també eren rellevants les xarxes de solidaritat que s'establien entre les mateixes dones a partir de llegats testamentaris, assistència en cas de malaltia o, a vegades, simplement fer-se companyia, com mostren els casos de vídues que vivien en una mateixa llar.

Mentre que algunes dones treballaven o vivien de la caritat, altres lluitaven pels seus drets. L'últim capítol del llibre està dedicat a aquest darrer grup. Les vídues coneixien la llei i moltes van emprendre processos legals per poder recuperar el seu dot i escriure, fer prevaldre els seus interessos davant dels hereus del marit, solucionar problemes derivats de la tutoria dels fills, i, en ocasions, demanar justícia pels abusos i atacs que podien rebre a causa de la seva situació de vulnerabilitat, tal com hem vist al principi d'aquest text amb l'exemple de Sibil·la.

Sobre aquesta vídua, no s'ha conservat el resultat de la seva demanda, i per tant no podem saber si la justícia li va donar la raó o les acusacions de Bernat de Tous van prevaldre. Però el seu cas serveix per il·lustrar la conclusió final del llibre: per a una dona baixmedieval, tot i que es trobava per primera vegada deslligada del control d'un home, la viduïtat no era sinònim de llibertat. Eren moltes les causes

que podien fer la vida de la vídua molt més difícil, i fins i tot tornar a convertir-se en una dona casada representava un repte moral i en ocasions legal. Sibil·la va ser una de les moltíssimes dones que sofriren i lluitaren a la Barcelona medieval, i el llibre de Mireia Comas-Via serveix per descobrir les seves experiències. És recomanable llegir-lo, no només per tal de conèixer aquests relats, sinó també per tal de gaudir d'una obra ben documentada, reflexionada i escrita, sobre un dels col·lectius més nombrosos de l'Edat Mitjana, però que menys historiografia específica ha generat al nostre país.

ALBA PÉREZ

Romanç d'Evast e Blaqueria **Ramon Llull**

ed. **Albert Soler i Joan Santanach**
Barcelona: Barcino, 2016, 626 pp.

Afortunadament podem comptar ja amb l'edició divulgativa d'una de les obres més interessants de Ramon Llull, a càrrec d'Albert Soler i Joan Santanach, amb qui ha col·laborat Maria Toldrà en la confecció de notes. Aquesta edició és un derivat de la ingent tasca duta a terme en l'edició crítica que els mateixos autors van publicar el 2009. En aquella ocasió van fixar el text més proper a la voluntat de l'autor, van justificar el títol i la data de composició (Montpeller, cap a 1283),

i van tractar diversos problemes que planteja la tradició textual de la novel·la, com la possible redacció independent del *Llibre d'amic e amat* o l'estatus textual del capítol afegit sobre la passió a l'*Art de contemplació*. Es tracta d'un text difícil, amb tres versions contemporànies d'autor —una en català i dues traduccions (occità i francès)—, una tradició conservada en català molt posterior als testimonis occitans, francesos i llatins més antics, i amb la peculiaritat que el còdex més complet —utilitzat com a base per a aquesta edició— té una llacuna que afecta el primer quadern i alguns fulls del segon. A causa de la mutilació del manuscrit base, cal reconstruir modernament els passatges perduts (invocació inicial, pròleg, els quatre primers capítols i fragments del cinquè i del sisè) a partir d'una combinació de la versió francesa medieval, d'una versió llatina de final del segle xv i l'edició de Bonllavi de 1521. La resta del text ens ofereix la llengua de Llull amb les notes pertinents de vocabulari, a vegades de construccions sintàctiques, i un glossari al final per facilitar-ne la comprensió. Quan hi ha fragments en occità, se n'anota la traducció a peu de pàgina.

L'edició s'obre amb una introducció que presenta l'obra i en dona les claus de lectura. La voluntat de Ramon Llull d'elaborar una ficció lligada a la doctrina destinada a un públic ampli i divers el va conduir a un llarg període de gestació, del 1276 al 1283. La intenció prèvia de fer una obra centrada en l'estament clerical després d'haver-ne fet una altra sobre l'estament de la cavalleria i l'esment elogiós de la secta de l'orde dels apòstols al capítol 76 —condemnada per heretgia el 1286— fan que es pugui datar la redacció amb força precisió.

En el títol també s'esmena l'error tradicional que, per raons d'eufonia i falsa etimologia, afegia una

ena després de la primera *a* ja des del segle xiv. I també s'intitula l'obra *Romanç d'Evast e Blaquerua* tot i que als primers estadis coexisteix amb *Llibre d'Evast e Blaquerua*. La coherència narrativa i la unitat d'intenció i argument fan que el beat vagi definint el gènere a mesura que escriu; les constants referències intertextuals dins de la ficció i la denominació que reben les obres d'aquestes característiques en la narrativa romànica s'acosten més al *romanç* que al *llibre*. Llull pretén adreçar-se a laics i cortesans i crea una ficció narrativa, no un tractat; ell mateix al final de l'obra quan s'hi refereix ja ho fa amb la denominació *romanç*.

Els cinc llibres en què s'estructura el *Blaquerua* corresponen als cinc estaments pels quals passa el protagonista. En cadascun es veu obligat a corregir comportaments erronis malgrat que la seva intenció sigui dedicar-se a la contemplació mitjançant la vida ermitana. Soler i Santanach ens fan veure la distribució dels capítols d'acord amb un esquema catequètic que ens mostra, clarament, la voluntat del beat d'adoctrinar el lector segons l'estament al qual pertanyi, a través d'una unitat argumental centrada en el períple vital del protagonista i els seus progenitors. El matrimoni, la vida religiosa femenina i masculina, l'orde episcopal, la senyoria apostòlica i la vida ermitana es veuran dotats d'unes normes que, primer els pares de *Blaquerua*, Natana i després el mateix *Blaquerua*, se sentiran amb l'obligació d'imposar un cop n'han experimentat els errors en què han caigut. Llull hi reformula temes propis del seu temps, com la infantesa de l'heroi en el cas de *Blaquerua*, el model hagiogràfic de santa Clara en el personatge de Natana o l'estil de vida penitencial dels beguins i beguines, encarnat en *Evast* i *Aloma*. En general, Llull segueix el model narratiu del *roman* francès en

prosa, però hi introdueix conceptes i motius derivats de la seva Art. També mostra curiositat per conèixer la geografia i els costums de països llunyans i fins i tot s'introdueix en la ficció a través del personatge de Ramon lo foll. La sensibilitat espiritual de Llull, visible en plantejaments que superen els de la pròpia Església, condueix el nostre protagonista a renunciar al soli pontifici i optar pel seu propòsit inicial, la vida eremítica, que queda recollida en el *Llibre d'amic e amat* i l'*Art de contemplació*, textos que, si bé formen una unitat temàtica i argumental i poden funcionar de forma autònoma, tenen tot el sentit dins del conjunt de l'obra. Llull mostra una gran habilitat a l'hora

RELIGIÓ, ESPIRITUALITAT I PREDICACIÓ

Jacques Dalarun, *François d'Assise en questions*, Paris: CNRS, 2016, 458 pp.

Harvey Hames, *L'art de la conversió. El cristianisme i la càbala en el segle XIII*, tr. Helena Lamuela, Barcelona–Palma: Universitat de Barcelona–Universitat de les Illes Balears («Col·lecció *Blaquerua*», 11), 2015, 336 pp.

Geneviève Hasenohr, *Textes de dévotion et lectures spirituelles en langue romane (France, XIIe-XVIe siècle)*, ed. S. Lefèvre, M. C. Hubert, A.-F. Leurquin-Labie, C. Ruby, M.-L. Savoye, Turnhout: Brepols («Texte, Codex & Contexte», 21), 2016, 914 pp.

Sermoni valdesi medievali. I e II domenica di Avvento, ed. Andrea Giraudo. Edizione diretta da Luciana Borghi Cedrini, Torì: Claudiana, 2016, 197 pp.

Thomas de Celano, *La Vie retrouvée de François d'Assise*, ed. Jacques Dalarun, Paris: Éditions franciscaines, 2015, 163 pp.

Les veus del sagrat, ed. Flöcel Sabaté i Javier Terrado, Lleida: Pagès («Verum et Pulchrum Medium Aevum», 8), 2016, 304 pp.

de cohesionar exemples, proverbis i discurs sentenciós amb el fil conductor de la novel·la. Gràcies al domini de les tècniques narratives, aconsegueix escriure una obra unitària. D'altra banda, l'ús de l'humor i del distanciament irònic permet trobar el contrapunt a la transcendència de la història que explica.

SOBRE RAMON LLULL

Lola Badia, Joan Santanach i Albert Soler, *Ramon Llull as a Vernacular Writer: Communicating a New Kind of Knowledge*, tr. Robert D. Hughes, Londres: Tamesis, 2016, 386 pp.

Fernando Domínguez Reboiras, *Ramon Llull. El mejor libro del mundo*, Barcelona: Arpa, 2016, 475 pp.

Il Lullismo in Italia: itinerario storico-critico. Volume miscellaneo in occasione del VII centenario della morte di Raimondo Lullo. In memoria di Alessandro Musco, ed. Marta M. M. Romano, Palermo: Officina di Studi Medievali–Pontificia Università Antonianum, 2015, 440 pp.

Llull x Llull. Una antologia de textos de Ramon Llull, ed. Joan Santanach i Suñol, Barcelona: Institució de les Lletres Catalanes–L'Avenç, 2016, 255 pp.

Ramon Llull a la Biblioteca de Catalunya, ed. Joan Santanach i Núria Altarriba, Barcelona: Biblioteca de Catalunya («Escrips i memòria», 2), 2016, 198 pp.

Albert Pijuan, *Ramon Llull. Ara i aquí*, Barcelona: Angle («Ara i aquí», 1), 2016, 352 pp.

Ramon Llull, en les fronteres. Filosofia, art, llibres, ed. Armando Pego Puigbó, Barcelona: Publicacions de la Facultat de Filosofia (URL), 2016, 95 pp.

Teodoro Suau, *Ramón Llull, pasión por el amado*, Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 2016, 200 pp.

Pere Villalba, *Ramon Llull essencial. Retrat d'un pare d'Europa*, Barcelona: Libros de Vanguardia, 2016, 176 pp.

La magnitud del *Blaquerna* no demana una sola perspectiva de lectura, fet que també ens expliquen Soler i Santanach. Els diversos eixos de lectura que presenta aquesta novel·la, volgudament travats, són una prova més de l'ampli abast interpretatiu del projecte lullà. Ordenar la cristiandat i les intencions, la diferència entre vida activa i contemplativa, la prioritització del temps en detriment de l'espai que ens obre cap a una nova era, la superació del conflicte entre el papat i l'imperi, i el concepte de novel·la total que pugui adreçar-se a la totalitat de lectors són les perspectives amb què ens proposen enfrontar-nos a la lectura. Hem d'apropar-nos a Llull partint de la seva condició missionera i del seu projecte de conversió universal, l'Art. El beat vol viure en un marc ideal que no es correspon amb una realitat on han sorgit diversos corrents espirituals que clamen per una reforma de la cristiandat i les seves estructures. Aquesta voluntat de transformació es reflecteix al *Blaquerna* en el concepte d'«ordre», directament relacionat amb la concepció del món. S'ha produït una alteració de l'ordre original i cal restaurar-lo d'acord amb la doctrina lulliana de les dues intencions, com a bastament ens expliquen Soler i Santanach. Pel que fa a l'aparent dicotomia entre la vida contemplativa i la vida activa, la voluntat inicial i final del nostre protagonista d'optar per la vida eremítica resol taxativament aquest dilema a favor de la contemplació; una contemplació, això sí, que evoluciona respecte de la dels «eremites superascetes, àgrafs i poc compromesos amb la realitat». El fet que en un gènere narratiu el tractament del temps no sigui un dels eixos constructius es deu a la indeterminació temporal, també espacial, volguda per l'autor. Llull no ens explica durant quant de temps es desenvolupa

l'acció. No obstant això, ens presenta una concepció teològica de la història: allò important en la novel·la és la trajectòria del seu protagonista entesa com un procés ascendent. Així, encara que la indeterminació també afecta l'espai—no sabem on succeeix l'acció—, el que esdevé realment important no és el fet de conquerir espais, sinó d'engegar processos que restableixin l'ordre original. La presència del mite del papa angèlic i del tema d'un emperador renovador, coetanis a Llull, també ens proporciona un altre eix de lectura, amb la peculiaritat de la confluència dels dos motius. Al final del relat, l'emperador cerca el *Blaquerna* eremita que ja ha renunciat al papat per compartir la vida contemplativa. La trobada, simplement apuntada, significa la culminació d'un procés renovador de caràcter universal que afecta tots els nivells del poder religiós i del civil, alhora que proporciona a la història un final obert. La vida del protagonista té continuïtat al *Llibre de meravelles* i al *Liber tartari et christiani*. Els diversos eixos complementaris de lectura convergeixen en la voluntat de l'autor d'adreçar-se al conjunt de la societat, tal com bé argumenten els editors: el *Blaquerna* no es concep només per a l'àmbit cortesà, sinó que s'adreça també a altres àmbits (universitaris, religiosos i laics).

El *Llibre d'amic i Amat* i l'*Art de contemplació* mereixen un apartat on es justifica la pertinença al conjunt de l'obra. Respecte del primer se'n destaca la funció didàctica necessària per entendre la trajectòria del protagonista i es relaciona amb obres posteriors com l'*Art amativa*, les *Flors d'amor e d'intelligència* i l'*Arbre de filosofia d'amor*, que exposen la teoria lulliana sobre la relació entre el creient i Déu. Els autors assenyalen la dificultat de comprensió dels versicles, graduada per nivells, i la imprecisió del recompte d'unitats: Llull ens diu

al pròleg que hi ha «aitants verses com ha dies l'any», però en cap manuscrit conservat no n'hi ha ni 365 ni 366. En referència a la segona composició, Soler i Santanach la defineixen en termes de psicologia moderna com «una obra de tipus metacognitiu, en què es pretén de fer explícits els processos cognitius». A diferència del primer, aquest no és escrit pel protagonista sinó per un narrador omniscient —que podem identificar amb el mateix Llull— que explica totes les etapes del procés contemplatiu de *Blaquerna* i ho fa amb una estructura clara i precisa de dotze capítols: Virtuts divines, Essència, Unitat, Trinitat, Encarnació, *Pater noster*, *Ave Maria*, Manaments, *Miserere mei Deus*, Sagraments, Virtuts i Vicis.

La complexitat narrativa amb què Llull basteix la seva obra reclama models que l'ajudin a aconseguir el seu objectiu, ja sigui per a la confecció dels personatges com per a la progressió de l'acció. D'aquesta manera, Soler i Santanach assenyalen sant Homebò de Cremona com a inspiració per a la creació del personatge d'Evast, santa Clara per a Natana i el model de Barlaam i Josafat per a *Blaquerna*. L'excepcionalitat del *Blaquerna* rau en la capacitat de Llull de combinar models biogràfics amb temes narratius provinents de la novel·la cavalleresca, fet que lliga perfectament amb la seva voluntat d'arribar a un públic lector familiaritzat amb aquestes tradicions. Des del pretz trobador esc de Bernat de Ventadorn fins a fragments del *Tristan en prose*, passant per les llegendes de sant Francesc, Llull se serveix dels models que considera més adequats per a consecució del seu propòsit.

Tenim a les mans, doncs, una edició que conté tot el material necessari perquè els no versats en l'obra lul·liana puguin acostar-s'hi i

gaudir de la novel·la, i que al mateix temps revela la complexitat del pensament del beat mallorquí.

GEMMA CLARISSÓ

Ramon Llull y la literatura ejemplar **José Aragüés y Aldaz**

Sant Vicent del Raspeig: Publicacions de la Universitat d'Alacant, 2016, 205 pp.

La commemoració, l'any 2016, del set-cents aniversari de la mort de Ramon Llull ens va regalar un bon nombre de novetats editorials, tant de publicacions d'obres de l'autor, sobretot dirigides al públic general, com d'estudis sobre els aspectes més diversos de la producció del beat.

Un dels treballs que va veure la llum l'any passat és el llibre de José Aragüés, professor titular de literatura espanyola a la Universitat de Saragossa, que ha centrat les seves investigacions de manera predominant en l'estudi de la narrativa breu medieval i del Segle d'Or castellà. Inevitablement, els itineraris a través de la literatura exemplar de l'Edat Mitjana l'han portat més d'una vegada a ensopegar amb Llull. Fruit d'aquests encontres, que ja s'havien plasmat en articles substancials, és l'obra que ara tenim a les mans, moderada en extensió però rica en intuïcions i suggeriments. Com

el mateix autor ens fa saber a la presentació, l'origen de l'obra es troba en estudis parcials publicats de manera esparsa, que van anar agafant volada fins al punt de plantejar la necessitat d'aprofundir-los i fondre'ls en un discurs global sobre les formes narratives exemplars en l'obra de Ramon Llull. I és aquesta intenció d'estudiar la producció exemplar lul·liana amb una mirada de conjunt la principal aportació d'aquesta obra i un primer pas valuós per a una futura tipologia del gènere en Llull.

Aragüés divideix el llibre en dues seccions. La primera aborda una interpretació de la literatura exemplar en Ramon Llull, tant pel que fa a les modalitats, els procediments i la terminologia, com a la relació amb la tradició i l'originalitat de la proposta lul·liana.

La primera idea que destaca és que Llull va dur a terme una síntesi original entre una visió del món basada en l'exemplarisme diví i la pràctica de la literatura exemplar, que tenien pocs punts de connexió en el context contemporani. Aquesta confluència entre les dues tradicions obeïa a la necessitat de fonamentar de manera sòlida els mecanismes de l'Art i, al mateix temps, de divulgar-ne el coneixement entre un públic avesat a les formes de l'exemplaritat literària. Amb aquesta doble intenció, les funcions de l'exemple ultrapassen en alguns casos les que li atorgava la preceptiva clàssica (persuasió, il·lustració i ornament) fins a constituir-se en una demostració de caràcter probatori. I, d'altra banda, el plaer que provoquen aquestes seqüències no es deu tant al gaudi estètic com al trajecte intel·lectual que porta a descobrir-ne el sentit.

La nova funció atorgada per Llull a la literatura exemplar explica la barreja singular entre tradició i invenció pròpia que presenten les formes narratives: una

gran part dels materials són originals i Llull manipula els que provenen del corpus exemplar tradicional per adaptar-los als seus propòsits d'explicació del món natural i espiritual segons els principis de l'Art, amb una gran dosi de creativitat i llibertat expressiva. I aquí és on la visió d'Aragüés enllaça amb el concepte de «nova literatura» apuntat per Lola Badia.

Una de les principals aportacions del llibre és una primera proposta de tipologia global de les formes breus lul·lianes, que l'autor subdivideix en formes narratives i descriptives. Les primeres es poden distribuir en quatre categories: l'exemple versemblant —fets ficticis protagonitzats per éssers humans—, que ocupa en l'obra de Llull l'espai reservat a l'exemple de fets històrics, tan conreat per la tradició i que Llull pràcticament obviarà; el miracle marià, que abandona la suposada historicitat a favor de fets sobrenaturals inventats; la faula, i l'exemple anomenat per Aragüés «artístic» —seqüències narratives protagonitzades per personificacions de tota mena de principis teòrics, entitats espirituals o materials, amb l'objectiu d'il·lustrar els mecanismes de l'Art. El segon conjunt exemplar proposat per l'autor comprèn les unitats sense desenvolupament narratiu, és a dir, símls, comparacions i les sorprenents «metàfores».

L'autor del llibre també dedica un espai a resseguir els procediments, poc estudiats fins ara amb mirada global, mitjançant els quals s'incardinen les formes exemplars en el context discursiu de l'obra que els serveix de marc: des de les comparacions a l'interior de les obres teòriques —amb una presència destacada en els apartats finals dedicats a les «qüestions»—, passant pels exemples versemblants que exposen els

personatges del *Blaquerna* fins a una obra com el *Llibre de meravelles*, on l'exemple no és només il·lustratiu sinó que té una funció estructural que impulsa l'itinerari intel·lectual del protagonista. A l'*Arbre exemplifical* i en altres obres posteriors, en canvi, els exemples apareixen juxtaposats sense un marc narratiu que els inclogui.

L'exposició d'Aragüés no deixa de destacar la reflexió teòrica que Llull desenvolupa en molts topants de la seva producció, tant en els tractats com en la pràctica literària. En efecte, és força singular la consciència retòrica del procediment que mostren els personatges, les contínues referències a l'obscuritat dels exemples o la matisació del seu significat, i fins i tot l'explicació del sentit d'un exemple mitjançant una nova seqüència, en una estructura de *mise en abîme* extraordinàriament productiva. El mateix final del *Llibre de meravelles*, amb un «segon Fèlix» encarregat de continuar la seva missió d'explicar històries, posa de manifest aquest caràcter obert de la narració d'exemples i de model formal per a la creació de noves seqüències, que li atorga, segons Aragüés, un aire de corpus efímer i inacabat.

La segona secció del llibre ens guia en un viatge al llarg del temps per la producció de Ramon Llull, tot estudiant l'ús de les formes breus en obres successives. Per començar, analitza l'ús de formes comparatives en obres primerenques com el *Llibre de contemplació* o la *Doctrina pueril*. En aquestes obres constata una complexitat progressiva en la creació de símls d'intenció analògica basats en una visió exemplarista de l'univers, que culmina en les «metàfores» dels *Començaments de medicina* amb una grau màxim d'elaboració i de rigor teòric.

Més endavant, el *Blaquerna*

posa de manifest com el desenvolupament narratiu dels exemples va de la mà dels projectes novel·listics de Llull. Tot i així, els exemples encara hi tenen un aire convencional, deutor de la tradició, i podien ser fàcilment reconeixibles pel lector. L'eclosió de la literatura exemplar es produeix, però, en el *Llibre de meravelles* a partir d'un repertori limitat de situacions i personatges que es reprenen i es combinen de múltiples maneres. L'exemplaritat, de fet, constitueix la trama de la novel·la des del moment que el recorregut intel·lectual de Fèlix l'ha de portar a do-

OBRES DE RAMON LLULL

Ramon Llull, *Accidents d'amor*, tr. Pere Antoni Pons, Barcelona: Barcino («Tast de Clàssics», 10), 2016, 68 pp.

Ramon Llull, *Raimundi Lulli Opera Latina, Tomus XXXVI, 10-11. Liber contra Antichristum, Liber de gentili et tribus sapientibus*, ed. Pamela M. Beattie i Óscar de la Cruz Palma, Turnhout: Brepols («Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis», 264), 2015, xxiii + 492 pp.

Ramon Llull, *Libro de le bestie. Traduzione veneta trecentasca*, ed. Marcella Ciceri, Alessandria: Edizioni dell'Orso («Bibliotheca Iberica», 1), 2015, 186 pp.

Ramon Llull, *Llibre d'amic i amat*, versió de Sebastià Alzamora, Barcelona: Barcino («Tast de Clàssics, 12»), 2016, 142 pp.

Ramon Llull, *Llibre de contemplació en Déu. Volum I. Llibres I-II*, ed. Antoni I. Alomar, Montserrat Lluch, Aina Sitjes i Albert Soler, Palma: Publicacions de l'Abadia de Montserrat («NEORL», XIV), 2015, lix + 432 pp.

Ramon Llull, *Llibre de les bèsties*, ed. Miquel Desclot; il. Perico Pastor, Barcelona: Proa, 2015, 208 pp.

Ramon Llull, *Proverbes de Raymond*, tr. Patrick Gifreu, Perpinyà: Éditions de la Merci, 2016, 541 pp.

minar les eines de la comprensió i creació d'exemples. Un pas més enllà en la creació d'un corpus de ficció propi el constitueix l'*Arbre exemplifical*, on regna l'exemple «artístic», ja totalment allunyat de la tradició, d'una gran originalitat i destinat exclusivament a il·lustrar els mecanismes de l'Art.

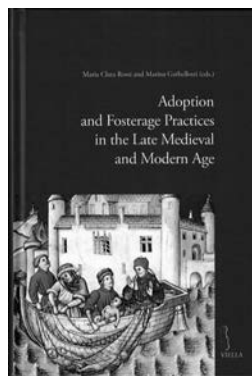
A partir d'aquest punt culminant, Aragüés assenyalava el progressiu abandonament de la literatura exemplar per part de Ramon Llull. A la *Rethorica nova* els exemples tenen encara un lloc molt important, però exhibeixen un caràcter més convencional i recupera formes de la tradició que havia utilitzat de manera molt tangencial, cosa que s'explica per la naturalesa de repertori de seqüències útils per a l'orador que exhibeix l'obra. Al final de l'etapa ternària, i encara més en l'etapa postartística, es posa de manifest l'esgotament de la creativitat en el dibuix d'exemples, substituïts per similis senzills o amb pinzellades narratives mínimes.

Hem vist, doncs, com el llibre d'Aragüés ens proposa un doble itinerari, sincrònic i diacrònic, per l'ús de la literatura exemplar en Ramon Llull, ens ofereix una classificació tipològica de les formes breus utilitzades pel beat i dibuixa una evolució cronològica del gènere. Tan engrescadores com aquestes propostes són les línies de recerca que se'n poden extreure. Per exemple, l'estudi de com es produeix en el temps el pas d'unes formes exemplars a unes altres i els antecedents de cada nova formulació en obres anteriors que l'anuncien; en aquest sentit, seria ben interessant resseguir la gènesi de l'exemple *artístic* fins a l'eclosió en l'*Arbre exemplifical*, gènesi que potser mostraria que la novetat d'aquesta obra ja havia estat prefigurada a bastament en la producció prèvia. En resum, ens hem de felicitar de poder disposar

d'un treball de conjunt que, tot recollint l'àmplia bibliografia existent sobre aquesta matèria, en fa una síntesi entenedora i obre camins per a l'aprofundiment i la descoberta.

EUGÈNIA GISBERT

Adoption and Fosterage Practices in the Late Medieval and Modern Age

ed. Maria Clara Rossi i Marina Garbellotti. Tr. Fred Sengmueller
Roma: Viella («Viella Historical Research», 3) 2016, 222 pp.

A la Itàlia actual, cognoms com Esposto, Colombo o Innocenti indiquen que les persones que els duen són segurament descendents de nens orfes o bé deixats pels seus pares en algunes de les nombroses institucions que recollien infants desemparats durant l'època medieval o moderna. Aquests cognoms es troben entre els més habituals a Itàlia, potser un exemple de la freqüència amb la qual els nens eren abandonats, fins al punt de convertir-se en un dels majors problemes socials de les ciutats i viles italianes. Els historiadors han investigat en nombrosos treballs el fenomen de l'abandonament, però en canvi el destí dels nens recollits en hospi-

tals, cases i orfenats ha interessat més aviat poc. No és per falta de documentació, ja que molts dels arxius d'aquestes institucions encara es conserven. El llibre que ressenyem forma part d'un projecte conjunt de les universitats de Siena i Verona, i el centre de recerca de l'Ospedale degli Innocenti de Florència, dedicat precisament a estudiar les condicions de vida dels infants als hospitals, i els processos pels quals trobaven una nova llar, acollits o adoptats per individus i famílies.

El primer article, «Adoption and Agnation. Some reflections», de Cesarina Casanova, s'interessa per una creença habitual entre els historiadors, segons la qual l'adopció hauria desaparegut en els primers segles del període medieval, caient en desús a causa de, en primer lloc, un seguit de lleis que prohibien l'herència dels béns familiars a fills il·legítims i adoptats, i en segon lloc, el fet que la societat medieval donava més valor a la descendència natural. L'adopció només es donaria de manera habitual, doncs, a partir del segle XIX. Però Casanova argumenta en contra d'aquesta idea, i per això mostra els textos de pensadors del segle XVI com Jean Bodin o el jurista Tiraqueau, que parlen als seus escrits de l'adopció. El fet que dediquin part de la seva obra a estudiar aquesta pràctica mostra que encara es realitzava amb certa freqüència, tant en els segles anteriors com en època moderna. A la mateixa conclusió arriba Maria Gigliola di Renzo Villata al segon article del llibre, «Adoption between Middle Ages and Modern Era: Was it in Decline?», on destaca la preocupació per l'adopció dels autors de glossaris medievals i moderns, que debaten sovint els seus aspectes legals.

Si bé aquests dos articles se centren en la pervivència de

l'adopció, els següents textos pretenen estudiar els vincles emocionals i afectius desenvolupats entre nens i cuidadors, fossin famílies adoptives o institucions caritatives. Durant un temps, especialment després de la publicació l'any 1960 de les teories de Philippe Ariès, alguns historiadors van arribar a pensar que en època medieval no es mostrava cap estimaçió envers els nens, els quals eren tractats com poc més que adults potencials i educats per ocupar el seu lloc en la societat sense que se'ls adreçés cap atenció especial. El tercer article del volum, «Stories of Affection in the Middle Ages: Adoptive Children, "Children of the Soul" and Spiritual Children» de Maria Clara Rossi,

TROBADORS I LITERATURA OCCITANA / I

Arnaut Daniel, *Canzoni*, ed. Maurizio Perugi, Barcelona–Firenze: Institut d'Estudis Catalans–Edizione del Galluzzo («Corpus des Troubadours», 5; «Série Études», 2), 2015, lxxxvi + 448 pp.

Jean-Yves Casanova, *Frédéric Mistral, l'ombre et l'écho. Aspects de l'œuvre littéraire mistralienne*, Paris: Classiques Garnier («Études et textes occitans», 3), 2016, 396 pp.

Daude de Pradas, «*Per sen de trobar*»: l'òpera lírica di Daude de Pradas, ed. Silvio Melani, Turnhout: Brepols («PAIEO», 11), 2016, 326 pp.

Gérard Gouiran, *Études sur la littérature occitane du Moyen Âge*, ed. Gilda Caiti-Russo, Limoges: Lambert Lucas, 2016, 336 p.

La Langue partagée. Ecrits et paroles d'oc (1700–1789), ed. Jean-François Courouau, Genève: Droz («Bibliothèque des Lumières», 22), 2015, 560 pp.

Il «Libre de Barlam et de Josaphat» e la sua tradizione nella Provenza angioina del XIV secolo, ed. Anna Radaelli, Roma: Viella («Scritture e libri del medioevo», 15), 2016, 316 pp.

descarta aquesta idea, analitzant alguns exemples d'adopcions o pràctiques semblants: nenes «donades» a institucions religioses que arribaven a considerar com a mares espirituals les monges que les cuidaven, hospitals caritatius que recollien infants abandonats i on els superiors prenién el paper de pares dels nens, infants acollits per una persona o família, que els cuidaven com si fossin fills propis... Històries que demostren que es podien arribar a establir relacions d'autèntic afecte entre nens i adults.

L'article que trobem a continuació, «*More filiorum: The Problematic Integration of Young Foundlings into the Familia of a Late Medieval Hospital*», de Michele Pellegrini, mostra que en el si de les institucions es tenia cura que aquests nens abandonats es desenvolupessin comptant amb vincles afectius semblants als que es donaven dins les famílies naturals. A partir dels arxius de l'hospital de la ciutat de Siena, explica com el seu rector assumia el paper de pare espiritual dels nens, mentre que els infants consideraven com a mares les dones que els cuidaven diàriament. Aquest model era motiu d'un cert orgull. Els documents de l'hospital revelen que es defensava constantment el paper dels adults com a família fictícia dels infants. De fet, molts dels nens mai van ser donats en adopció, i en canvi van créixer sota la cura d'aquest pares i mares espirituals.

Però les adopcions eren fets relativament habituals en altres hospitals al llarg de tota Itàlia, i també de l'estranger. Els articles que segueixen estudien aquesta pràctica en diverses ciutats italianes, amb l'excepció d'un que se centra en la Barcelona medieval. Així, «*From Abandonment to Fosterage: Stories of Children in Late Fifteenth Century Mi-*

lan», de Giuliana Albini, investiga els documents de l'Hospital Maggiore, de Milà, on l'adopció es va arribar a convertir en la solució a l'enorme problema social que representaven els nens orfes o abandonats. Els motius que portaven a deixar infants a les portes de l'hospital semblen clars, si s'examinen els recursos de la institució destinats a intentar tenir cura dels nens: moltes famílies pobres sabien que els seus fills tenien més probabilitats de sobreviure si vivien a càrrec de l'hospital, que no si restaven amb els seus pares. Els textos, en canvi, no donen gaires indicacions dels sentiments i motivacions que podien portar a les adopcions. L'únic que contenen aquests documents és la promesa de garantir la subsistència de l'infant, fer-lo aprenent d'un ofici i, en el cas de les nenes, procurar-li una dot.

L'article següent, «*Treated as Sons and Daughters*», de Teresa Vinyoles Vidal i Ximena Illanes Zubieta, està dedicat a la ciutat de Barcelona i recull diversos exemples d'adopcions, trobats a testaments i documents de l'Hospital de la Santa Creu. Alguns nadons eren adoptats per la seva dida, mentre que altres infants entraven a noves llars a partir de contractes d'aprenentatge. El fet més rellevant és que els responsables de l'hospital visitaven regularment les famílies per tal de comprovar l'estat del nen. La preocupació per assegurar que els nens rebessin un bon tracte anava més enllà dels sentiments de compassió o caritat: hi havia un interès per aconseguir la bona integració del nen a la societat, cosa que, fins i tot en la Barcelona medieval, se suposava més fàcil si els infants eren tractats amb la mateixa cura que un fill.

A continuació, «*Real and Virtual Families: Forms and Dynamics of Fostering and Adoption in Bologna's Early Modern Hospitals*», de Nicholas Terpstra, investiga amb detall l'arxiu de l'Hospital dels Esposti a Bolonya. L'article destaca la diferència que feia aquesta institució entre els

infants provinents de famílies conegudes i que havien quedat orfes, i aquells que eren abandonats per pares anònims. Pels primers, l'estada a l'hospital era una mesura temporal, fins la seva majoria d'edat o bé fins que eren retornats a un membre de la família natural. La institució procurava que els infants no oblidessin que pertanyien a un llinatge concret, i en ocasions es feien càrrec també de les seves herències. Als nens anònims, però, els donava un nou cognom —són els Esposto, Innocenti o Colombo mencionats a l'inici de la ressenya—, amb el qual podien ser reconeguts per la societat. A les nenes els concedien també un dot, per tal que poguessin entrar a formar part d'una família mitjançant el matrimoni.

Pel cas de Florència, trobem l'article «Forms and Contracts of Adoption in Florence's Hospital of Innocents», de Lucia Sandri. L'hospital d'aquesta ciutat entregava nens a famílies que els cuidaven des del moment de l'al·lactament, un servei pel qual es donava una compensació monetària. Sovint aquests infants restaven amb la família fins arribar a la majoria d'edat. Si tornaven a l'hospital, podien ser enviats a una llar per ser criats com a «fills propis». Els contractes que formalitzaven l'adopció d'aquests infants, però, eren debatuts constantment per la llei florentina, ja que, especialment als segles xvi i xvii, els juristes es plantejaren tot un seguit de preguntes respecte a l'adopció, des de la capacitat del nen a consentir, fins a la transferència de la *patria potestas* que el rector de l'hospital tenia sobre l'infant al pare adoptant, o fins i tot la possibilitat que la família natural tornés per reclamar el nen.

L'últim estudi de cas correspon a la zona de Nàpols. Es tracta de l'article «The Children of the Soul of the Annunziata in Naples

between the Medieval and Early Modern Period», de Salvatore Marino. Segons els documents d'adopció escrits entre 1500 i 1556 a l'Hospital de l'Annunziata d'aquesta ciutat, la família havia de prometre davant notari prendre cura del nen tant de temps com visqués, com si fos un «fill de l'ànima». Un altre tipus de textos legals eren les *promisso pro exposito*, o promeses d'acollir nens i nenes «com a fills» per un temps determinat, normalment fins a l'edat adulta. Aquestes promeses són més abundants que no pas les adopcions.

Finalment, l'article de Marina Garbellotti, «The Importance of the Name: The Institution of *Adoptio in Hereditatem* in the Modern Age», ens mostra una última practica semblant a l'adopció, i que suposava la solució alternativa al problema de la falta de descendència: la designació d'un hereu al testament per part d'una persona sense fills, i que rep tots els seus béns a canvi de portar el cognom del difunt, assegurant d'aquesta manera la continuïtat de la dinastia. Es podia triar com hereu un parent col·lateral, però també es podia demanar al testament que una institució concreta s'encarregués d'escollir el candidat adequat per convertir-se en hereu. En aquest supòsit, se solien produir competicions entre els membres de les diverses famílies que presentaven els seus fills com potencials hereus.

Havent llegit els deu articles que conformen aquest volum podem constatar, doncs, que l'adopció continuà essent una pràctica viva durant les èpoques medieval i moderna. Encara que sovint la documentació resta muda sobre la causa que portava a individus de totes les classes socials a adoptar nens abandonats o orfes, les històries recollides en els textos del llibre revelen que les motivacions

van més enllà de la necessitat de procurar un nou aprenent pel negoci familiar o de fer-se amb una noia que s'encarregués del servei domèstic. La tendresa amb la qual els adults, i fins i tots algunes institucions, tractaven aquests infants ens mostra que la caritat i la voluntat de donar afecte podrien haver estat motivacions suficients. Aquest llibre serveix per endinsar-se en la vessant humana d'un dels problemes socials més investigats d'aquest període, i que tenia en l'adopció i l'acolliment una solució no sempre ben estudiada per la historiografia actual.

ALBA PÉREZ

TROBADORS I LITERATURA OCCITANA / 2

Philippe Martel, *Études de langue et d'histoire occitanes*, ed. Marie-Jeanne Verny i Yan Lespoux, Limoges: Lambert Lucas, 2015, 400 pp.

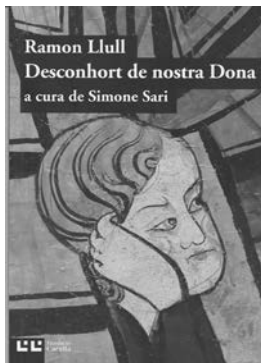
Il «Mistero provenzale di sant'Agnese». Edizione critica con traduzione e trascrizione delle melodie, ed. Silvia De Santis, Roma: Viella («Biblioteca di Studj Romanzi», 1), 2016, 368 pp.

Nouvelles recherches en domaine occitan: Approches interdisciplinaires: Colloque de l'Association internationale d'études occitanes, Albi, 11-12 juin 2009, ed. Wendy Pfeffer et Jean Thomas, Turnhout: Brepols («PAIEO», 10), 2016, 354 pp.

Wendy Pfeffer, *Le Festin du troubadour. Nourriture, société et littérature en Occitanie (1100–1500)*, Cahors: La Louve, 2016.

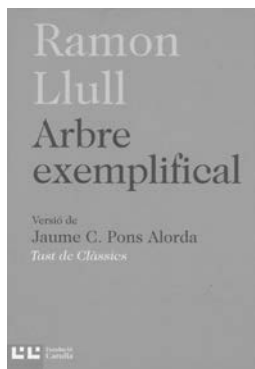
Brigitte Saouma, *Amour sacré, «fin'amor». Bernard de Clairvaux et les troubadours*, Bristol–Leuven: Peeters–Éditions de l'Institut Supérieur de Philosophie («Philosophes Médiévaux», 60), 2016, 373 pp.

Desconhort de nostra Dona **Ramon Llull**

ed. **Simone Sari**
Barcelona: Barcino («Biblioteca Barcino», 9), 2016, 83 pp.

Arbre exemplifical **Ramon Llull**

tr. **Jaume C. Pons Alorda**
Barcelona: Barcino («Tast de Clàssics», 11), 2016, 172 pp.

El 2016 fou un any fecund per a la divulgació de l'obra de Ramon Llull. La celebració del setè centenari de la seva mort ha estat una ocasió immillorable per reeditar i actualitzar alguns dels seus llibres més coneguts —amb l'ineluctable *Llibre de les bèsties* al capdavant— i donar a conèixer al gran públic altres textos que han quedat més en segon terme. Evidentment, en aquesta segona comesa

ha tingut un paper molt remarcable la històrica i meritòria Editorial Barcino. La Biblioteca Barcino, col·lecció que publica clàssics catalans per a un públic culte però no especialista, i en la qual, anteriorment, ja havien aparegut una antologia del *Llibre de contemplació* i la *Vida de mestre Ramon*, ha incorporat al seu catàleg noves edicions de les dues novel·les lul·lianes, el *Romanç d'Evast e Blaquerua* i el *Llibre de meravelles*. A *Tast de Clàssics*, la sèrie que ofereix versions en català modern dels clàssics catalans antics, s'hi han afegit una nova versió del *Llibre d'amic i Amat*, a càrrec de Sebastià Alzamora, i una dels *Accidents d'amor* —una novel·leta al·legòrica que forma part de l'*Arbre de filosofia d'amor*—, realitzada per Pere Antoni Pons. En aquesta nota hem decidit ressenyar, precisament, els dos volums publicats en les col·leccions esmentades menys coneguts pel gran públic, cosa que no vol dir, ni molt menys, que es tracti de títols inèdits o poc estudiats per part dels entesos.

En primer lloc, ultra els llibres citats, en el si de la Biblioteca Barcino s'ha publicat el *Desconhort de nostra Dona*, que segons Simone Sari, el curador de l'edició, és una de les poesies «més tradicionals i alhora més originals» de Ramon Llull (5). És tradicional perquè el beat reprèn un gènere molt popular de l'època, el *planctus Mariæ* —de fet, fins ara el poema s'havia conegut més aviat amb el títol *Plant de la Verge*—, i és precisament això el que la fa original, perquè, en canvi, els altres productes en vers de Llull solen allunyar-se molt més de les convencions i les formes de la tradició poètica del seu temps. El *Desconhort de nostra Dona* havia estat editat en els volums de poesia lul·liana publicats per Ramon d'Alòs-Moner als *Nostres Clàssics* (Barcelona: Barcino, 1925) i per Josep Romeu (Barcelo-

na: Editorial Selecta, 1958), i també havia format part d'antologies com l'*Antologia general de la poesia catalana* (Barcelona: Quaderns Literaris, 1936) o les *Obres essencials* de Ramon Llull (Barcelona: Editorial Selecta, 1957), però mai no havia estat editat en volum independent. Per tant, aquesta publicació, que posa el text a l'abast d'un públic relativament ampli, li atorga una entitat i una importància del tot merescudes, que fan justícia a la qualitat de la peça, atès que el podem considerar un dels poemes religiosos escrits en català més remarcables de tots els temps. El text original deriva del que el mateix Simone Sari va editar en el volum XI de la Nova Edició de les Obres de Ramon Llull (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012) i va acompanyat d'una versió en català modern feta per Marta Marfany. L'edició es completa amb notes que aclareixen el significat d'alguns mots, que il·luminen el sentit de certs passatges i expliquen l'abast d'alguns conceptes, o que indiquen fonts bíbliques del text o fragments paral·lels d'altres obres lul·lianes. En conjunt, les opcions editorials preses, especialment la diposició de la pàgina —que presenta una estrofa per plana, amb la traducció i les notes corresponents—, el tipus i el nombre de notes i el tipus de traducció plantejada —una paràfrasi que només pretén ser un suport eficaç per llegir el text original—, faciliten l'accés al text i el fan apte per a lectors poc familiaritzats amb l'obra lul·liana i amb la llengua poètica medieval.

D'altra banda, el text va precedit d'una introducció (5–41) i una bibliografia (43–47). Sense voluntat d'exhaustivitat, en la primera destaca, en primer lloc, la datació més precisa que Sari proposa en relació amb la que fins ara havien suggerit els especialistes. Tot i que l'estudiós situa el terme *post quem* el 1291

i l'ante quem el 1294, és partidari de situar el poema més aviat en aquesta segona data, un any abans de la redacció de l'altre *Desconhort*, el de Ramon, un text amb el qual comparteix temàtica —la impossibilitat de consolar-se davant de la mort i el deshonor de Jesucrist—, modalitat discursiva —el diàleg—, mètrica —estrofes monorimes de dotze versos alexandrins (34)—, i finalitat —convèncer la Santa Seu i altres autoritats eclesiàstiques i civils de la necessitat de redoblar els esforços per convertir els infidels que deshonren Jesucrist. Sari creu que Llull hauria escrit el *Desconhort de nostra Dona* per a Celestí V i el seu *Desconhort* per Bonifaci VIII. En segon lloc, Sari dedica prou espai a contextualitzar històricament el gènere del text, especialment a la representació de la passió de Jesucrist durant la Baixa Edat Mitjana i a la seva evolució des dels segles anteriors. També se centra a valorar com Llull adapta a les seves necessitats expressives la representació del patiment i el desconsol de Maria, propi dels *planctus Mariae*. És una llàstima, en aquest sentit, que no aprofundeixi una mica més en la comparació del text lul·lià amb els seus precedents, però en línies generals la introducció de Sari ofereix una iniciació precisa i suficient al text editat.

D'altra banda, al Tast de Clàssics també ha aparegut una versió en català modern de l'*Arbre exemplifical*, un dels productes literaris més singulars del Llull interessat per les formes literàries del seu temps. Com és sabut, l'*Arbre exemplifical* és una col·lecció de narracions i proverbis que forma part d'una enciclopèdia, el famós *Arbre de ciència*. El responsable d'aquesta versió, que signa també la breu introducció que precedeix el recull, és el poeta Jaume Pons Alorda, que com Pere Antoni Pons i Sebastià Alzamora, és també mallorquí. Aquesta coincidèn-

cia demostra la bona salut de les lletres mallorquines actuals. Cal dir que no es tracta de la primera versió en català modern de l'*Arbre exemplifical*, perquè Francesc de Borja Moll ja n'havia publicat una adaptació el 1971. Tot i així, atès que avui dia aquest llibre és ja introvable, la iniciativa de Barcino és totalment lloable i pertinent. Com que es tracta d'un text força més llarg que un poema com el *Desconhort de nostra Dona*, però no pas d'una extensió tan gran que el faci poc manejable, l'opció d'oferir al lector un text en català actual és segurament la més efectiva perquè pugui arribar al públic general. En aquest sentit, la traducció de Pons Alorda és excel·lent, perquè transposa amb molta habilitat l'agilitat i el ritme de la prosa lul·liana al català del segle XXI. Així, el lector pot accedir fàcilment a alguns dels exemples i dels proverbis més originals que Llull va escriure, com per exemple els cèlebres proverbis dialògics en què el beat fa disputar amb una bona dosi d'humor els quatre elements del món físic, els vegetals o les potències de l'ànima racional i els òrgans físics: «La cirera va dir a la garrofa que era torta i negra, i la garrofa va dir a la cirera que es podria de pressa» (43), «—Boca —va dir la voluntat—, per què mengeu massa? —Voluntat —va dir la boca—, i per què vós no em tanqueu?» (46). Els proverbis rimats que hi ha en diversos llocs del llibre, com ara els setanta de la part del Ram Imperial (100–106), solen conservar els rimants originals, tot i que Pons Alorda no sempre pot mantenir-los i en alguns casos ha de renunciar a la cadència rítmica que proporcionen els versos anisosil·làbics rimats del català antic: «Temor val més en sanitat que no fa en malaltia [*infirmat* en l'original], car més hi ha de llibertat» (104).

El problema que es pot tro-

bar el lector d'aquest volum no és ni molt menys la llengua, sinó més aviat el contingut d'algunes unitats del recull. L'*Arbre exemplifical* no és un text fàcil. És cert que moltes de les faules de Llull són tan imaginatives i suggestives que sovint el lector es pot oblidar completament de la dada científica i del concepte filosòfic o teològic que les motiva, i fins i tot de l'ensenyament moral que n'hauria d'extreure, però n'hi ha que són francament difícils de seguir sense tenir un coneixement mínim del rerefons conceptual que els sutenta i sense conèixer la complexa arquitectura de la qual penja la col·lecció. Atès que en aquest tipus de productes les notes són més aviat desaconsellables, el lloc idoni per oferir, o més aviat simplement apuntar, aquest bagatge hauria de ser la introducció. Tot i així, aquesta necessitat informativa xoca amb la voluntat de la col-

GRAMÀTICA I HISTÒRIA DE LA LLENGUA

Mar Batlle, Joan Martí i Castell, Josep Moran i Joan Anton Rabella, *Gramàtica històrica de la llengua catalana*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat («Biblioteca Abat Oliba», 299), 2016, 728 pp.

El naixement de la consciència lingüística a l'edat mitjana, ed. Flocel Sabaté, Javier Terrado, Lleida: Pagès Editors («Verum et Pulchrum Medium Aevum», 11), 2016, 174 pp.

Albert Rossich i Jordi Cornellà, *El plurilingüisme en la literatura catalana*, Bellcaire d'Empordà: Edicions Vitefla («Philologica», 7), 2014, 476 pp.

Patrick Sauzet, *Conjugaison occitane. Savoir conjuguer en occitan (languedocien)*, Toulouse: IEO Edicions, 2016, 320 pp.

Jean Sibille, *Description de l'occitan parlé à Sénailac-Lauzès (Lot) et dans les communes voisines*, Limoges: Lambert Lucas, 2015, 330 pp.

lecció de proporcionar introduccions breus signades pels mateixos escriptors, que evidentment no es poden transmutar en especialistes. Pons Alorda hi dona la seva visió del llibre, relaciona Lull amb molts narradors i escriptors que li agraden i han influït en la seva obra de creació, des de Boccaccio o Italo Calvino, fins a Blai Bonet o Joan Vinyoli, però no proporciona aquesta informació mínima que és tan necessària perquè el lector no es perdi entre la multiplicitat de personatges sorprenents i imprevisibles que inclouen els contes i els proverbis lullians. No hauria estat de més dir que l'*Arbre de ciència* no és simplement un «altre treball» (8) en què Lull utilitza una estructura arborescent, sinó l'obra mare en què s'inscriu l'*Arbre exemplifical*. Ni tampoc hauria estat sobrer dir que les seccions de cada part principal del recull coincideixen amb els catorze arbres precedents de l'enciclopèdia. Ni potser tampoc, si el que es volia era vincular Lull amb autors més contemporanis, informar que l'originalitat del text rau en bona part en la capacitat del seu autor d'haver ideat un mètode semiautomàtic per crear narracions i proverbis que l'apropa als experiments moderns, possem per cas, de l'Oulipo.

En fi, malgrat els petits peròs que es puguin trobar, els dos volums que acabem de ressenyar i tots els altres llibres lullians que Barcino ha publicat entre 2016 i 2017, a banda d'estar magníficament ben editats, tal com és norma de la casa, representen un nou esforç per divulgar entre el públic català no especialitzat l'obra d'un dels clàssics més clàssics de les nostres lletres, i sobretot per ampliar el ventall de possibles lectures al qual pot accedir, sovint massa limitat al *Llibre d'amic i amat* i el *Llibre de les bèsties*.

FRANCESC TOUS

La formació de la personalitat a l'edat mitjana

Ed. Flocel Sabaté
Lleida: Pagès editors, 2016,
256 pp.

La formació de la personalitat a l'Edat Mitjana va ser el tema del XIX Curs d'Estiu Comtat d'Urgell, que es va celebrar del 2 al 4 de juliol de 2014. El present llibre, editat per Flocel Sabaté, n'és el resultat. Recull onze conferències i quatre debats, organitzats per blocs temàtics: «La formació: del naixement a la universitat» (205–214), «Infàncies i educació» (215–226), «Joventut i món laboral» (227–246) i «Formació i ordre social» (247–256).

De la primera etapa de formació se n'ocupa Didier Lett a «La formation des identités de genre durant l'enfance et la jeunesse à la fin du Moyen Âge (XIIe-XVe siècle-cle)» (25–34). L'autor subratlla que l'educació que els infants rebien dels pares era crucial per al seu futur i que responia a un programa pedagògic que modulava la formació de la identitat segons el gènere: «educar els garçons i educar les filles» (28). També explica que l'educació s'adreçava majoritàriament als nois, mentre que la formació de les noies que no ingressaven en un orde religiós es limitava a la transmissió dels valors associats a la maternitat i a una bona conducta cristiana.

A continuació, Sophie Cousse-macker reflexiona sobre «Cómo la palabra viene a los niños» (35–48) a partir d'un estudi que se centra en tres fases del procés: el període prelingüístic del nen, la iniciació entre llàgrimes i paraules, i el pas de paraules a conceptes. L'autora explica que «el lenguaje hace al humano» (35) i que, al començament, l'infant no parla per falta de raonament. Segons Cousse-macker, parlar és un fet cultural que requereix un aprenentatge elaborat. No obstant això, per esdevenir adult cal dominar el llenguatge més enllà de la seva simple funció instrumental, una exigència que converteix el procés formatiu en un camí de frustració.

L'article següent està dividit en dues parts. Teresa Vinyoles Vidal presenta en primer lloc diverses consideracions sobre la història de la infància. Segons l'estudiosa, l'absència de la noció d'infància a l'Edat Mitjana s'ha de vincular a l'elevat percentatge de mortalitat infantil i a la brevetat d'aquest període a causa de l'entrada prematura dels infants a la vida laboral. A la segona part de «Nenes i nens, marginacions i integracions a la Barcelona dels segles XV i XVI» (49–68), du a terme un estudi detallat dels memorials sobre la integració social de nens i nenes orfes de l'Hospital de la Santa Creu de Barcelona (fundat el 1401). Mitjançant una sèrie d'exemples, Vinyoles mostra les diverses vies que s'oferien a aquests infants, com l'ingrés en el servei domèstic de famílies benestants, l'aprenentatge d'oficis a través de contractes de treball o l'afillament per caritat, entre molts d'altres.

A partir de l'anàlisi de testimonis documentals (afegits en apèndix), María del Carmen García Herrero il·lustra en «Niños y jóvenes en el ciclo festivo del invierno bajomedieval» (69–92) els diversos papers i les funcions dels nens en celebracions i actuacions hivernals,

com per exemple les batalles perdudes.

Ricardo Córdoba de la Llave dedica la seva aportació a l'accés dels joves al mercat laboral (93–110). Encara que hi havia diferències entre el món urbà i el rural, i entre nois i noies, en general l'accés es feia, d'una banda, mitjançant de l'aprenentatge pràctic, que es formalitzava mitjançant contractes de servei intra o extrafamiliars; i de l'altra, d'una formació intel·lectual que incloïa l'alfabetització i un ensenyament acadèmic adaptat a les necessitats de coneixement científic, cultural o pràctic de cada perfil professional.

Una altra perspectiva de la formació la dona Nenad Féjic, que a «L'intégration des jeunes dans la société communale ragusaine au Moyen Âge, entre idéal et réalité» (111–126) analitza la creació d'un orfenat pel Gran Consell de la República de Dubrovnik el 1432 i l'encaix dels orfes en la quotidianitat urbana d'aquesta ciutat dalmàtica. L'autor mostra que en realitat, encara que la riquesa facilités la integració social dels joves, la diferència entre patricis i ciutadans era considerable. Conclou que l'important era l'estat i l'origen social.

Al mateix segle, però a Catalunya, la consciència de la importància de l'alfabetització ja s'havia difós fins i tot a les zones rurals. En l'article «La lectura i l'escriptura: d'una societat primitiva a una societat civilitzada. *Per lo interès e bon estament de la cosa pública* (diòcesi de Barcelona, segle xv)» (127–138), Josep Hernando exposa els esforços de les autoritats eclesiàstiques de Barcelona per fer arribar a tothom l'ensenyament elemental —gramàtica i arts—, fins i tot als que no eren aspirants a clergues i als estudiants pobres, als quals se'ls assignava uns determinats veïnats

perquè poguessin rebre almoïna i pagar els seus mestres.

Seguidament, Anne Brenon analitza un cas molt específic d'heretgia al segle XIII. El seu article «Comment un petit paysan de la montagne devient un hérétique: l'enfance cathare de Guilhem Rafart, de Roquefort (avant 1225-après 1282)» (139–148) intenta traçar la biografia d'aquest home a partir de l'estudi de la influència del seu entorn familiar, en especial la seva mare, el seu lloc de creixença i la iniciació càtara en la seva infantesa.

Pel que fa a la importància del poder monàrquic i religiós, Óscar Villarroel González ofereix un estudi de la formació de les elits dirigents. En la seva aportació, «Formación para el servicio del rey y la Iglesia en la Castilla bajo-medieval» (pp. 149-168), subratlla la importància del sistema universitari, capaç de formar individus en disciplines molt diverses i necessàries per als diferents serveis en l'àmbit polític, diplomàtic, mèdic i religiós.

Els homes i les dones que formaven part de les elits polítiques i socials rebien una formació específica, basada sobretot en l'aprenentatge pràctic, l'ensenyança oral i l'ús de determinats textos didàctics. En l'article «La formación del caballero y la dama a través de los tratados didácticos peninsulares» (169–190), Isabel Beceiro Pita examina aquesta qüestió per gèneres: els homes es formaven sobretot per esdevenir cavallers, mentre que la formació de les dones se centrava en l'estudi de qüestions morals i religioses. Tot i així, l'autora adverteix que el sentit didàctic impregnava gairebé tota la producció medieval i que molts textos no s'adreçen específicament a un o altre gènere. A més, conclou que la realitat de la formació dels cavallers i les dames va ser més complexa del que la vi-

sió normativa dels tractats deixa endevinar.

En darrer lloc, a «Les universités médiévales, lieux de sociabilité et de formation morale» (191–202) Jaques Verger analitza l'entorn universitari com a institució que proporciona un determinat tipus de socialització. Segons aquest autor, el lloc que els universitaris ocupaven en la societat es fonamentava en bona part en la seva capacitat i habilitat de raonar. No obstant això, també assenyala que l'entrada a la universitat era difícil, ja que significava la descoberta de la gran ciutat i d'un entorn totalment desconegut que sovint generava solitud i inseguretat. Els estudiants hi adquirien autonomia i sentit de la responsabilitat, però es tractava d'un procés formatiu dur.

Per concloure, cal dir que aquesta miscel·lània, tal com s'ha pogut comprovar, és una aportació rellevant i força completa a l'estudi de la història de l'educació a l'Edat Mitjana. D'una banda, cobreix bona part de les fases de formació de la personalitat, des de la infància fins a la joventut, i de l'altra abraça un ventall molt ampli de classes socials i àrees geogràfiques. Fins i tot, inclou estudis dedicats a col·lectius específics que completen el panorama dels processos d'aprenentatge i de les bases de l'ensenyament medieval.

LAURA SCHRÖDER